

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.)

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

2

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

- ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ
- ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ (ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ) ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.)

5 ਆਬ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ

੫

SIKH GURU SAHIBAAN DE SAMEN NAAL SAMBHADHIT ITIHASAK NATAKAN DE ISTARY PATRAN DA SAROOP

By

SURJEET KAUR (Dr.)
542-A Kachi Kothi,
East Mohan Nagar
Sri Amritsar
Mob. 98553-46308

ISBN : 978-93-84306-74-8

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 2015

ਮੁੱਲ: 200 ਰੁਪਏ

ਪੰਜ ਆਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
1, 2-ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਬਿਲਡਿੰਗ, ਜਲੰਧਰ, ਫ਼ੋਨ: 98140-87063
5aabparkashan@gmail.com, www. 5aabparkashan.com

ਟਾਈਪ ਸੈਟਿੰਗ : ਵੈਕ ਕੰਪਿਊਟਰਜ਼ ਜਲੰਧਰ, ਫ਼ੋਨ : 98140-87063

ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼: 5ਆਬ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ

ਸਮਰਪਿਤ

ਧੰਨ ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ
ਅਤੇ
ਧੰਨ ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨੂੰ

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਏ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ' ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਫਿਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਪ ਵਿਧਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਿਰ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਫਿਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ 'ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ, ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ, ਸਿਮਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ, ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਪ ਭਾਗ ਵਿਚ ਨਾਥ ਬਾਣੀ, ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸਾਹਿਤ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ' (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ) ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਛੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਚਾਰ ਨਾਟਕ (ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨਿ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਤੇ

ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਦਾ ਸੱਚ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਅਖਰੀਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ।

ਚੌਥੇ ਆਧਿਆਇ 'ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਲ ਪੰਜ ਨਾਟਕ/ਇਕਾਂਗੀ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼, ਸੱਚ ਦੇ ਪਾਂਧੀ, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਸਿੰਘਣੀ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਤੇ ਅਣਖ ਪੰਜਾਬ ਦੀ: ਅਨੂਪ ਕੌਰ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜੁਝਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਹਿੰਮਤ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਸ਼ਮਾ' ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਮਜਬੂਤ ਤੇ ਬੁਲੰਦ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜਕੇ ਉਸਦੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਚਮੁੱਚ ਦੀਆਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਬਣੀਆਂ।

ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇਗੀ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਕੋਟਾਨਿ ਕੋਟਿ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਹੋਏ ਬੁੱਧੀ, ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਹ ਦਾਤ ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਵਡੇਰੀ ਹੈ।

ਹੱਥ ਨਿੱਕੇ ਦਾਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ
ਝਨਾਂ ਦੇ ਝਨਾਂ ਪਏ ਵਗਦੇ। -ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਦੇ ਵੀ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ ਜੀ ਮੇਰੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵਡੇਰੀ ਦਾਤ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਮਾਪਿਆਂ (ਮਾਤਾ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੀ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬੁਲੰਦ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੰਨ੍ਹੇ-ਮੁੰਨੇ ਭਾਣਜੀ ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਭਾਣਜਾ ਜੈ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

-ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ
ਮਕਾਨ ਨੰਬਰ 542 ਏ
ਕੱਚੀ ਕੋਠੀ, ਈਸਟ ਮੋਹਨ ਨਗਰ
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਮੋਬਾਇਲ: 85569-33056

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੋ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸੂਚਨਾਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਨੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਕ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਨੰਜਯ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾਟਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ 'ਨਟ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਤਵਿਕ ਅਭਿਨੈ ਹੋ, ਜੋ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।[1]

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਨੈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[2]

ਨੇਮਿਚੰਦਰ ਜੈਨ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੇਕ ਕਲਾ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਭਿਨੈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।[3]

ਡਾ. ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ ਚੌਹਾਨ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ

ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੀ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਹੀ ਲਘੂ ਗਤੀ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ।[4]

ਡਾ. ਸ਼ਾਂਤੀ ਗੁਪਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ:

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਹ ਵਿਧਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਭਿਨੈ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਉਹ ਕਾਰਜ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਨੈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[5]

ਅ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼ (A Dictionary of Literary forms) ਅਨੁਸਾਰ:

ਡਰਾਮਾ (Drama) ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦ ਡ੍ਰਾਨ (Dran) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਰਨਾ (to do), ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ (to act)।[6]

ਹੂਗੋ (Hugo) ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਦਰਪਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਭੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਦਰਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਰੰਗੀਨ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਤੇ ਗਾਹੜਾ ਕਰਕੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਨੂੰ ਲੋਅ ਤੇ ਲੋਅ ਨੂੰ ਭਾਂਬੜ ਬਣਾ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਲਾ ਨਾਟਕ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ।[7]

ਰੋਨਾਲਡ ਪੀਕੌਕ (Ronald Peacock) ਅਨੁਸਾਰ:

ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਾਹ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਬਕ ਦੇਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ।[8]

'ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਨੇਤਾ ਗਣ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ

ਪੀੜੀਆਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਉੱਪਰ ਅਤੀਤ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੀਤ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਛਿਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੂਰਬਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕੀ ਸਿੱਟੇ ਭੁਗਤਣੇ ਪਏ ਸਨ?

ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤਵਾਰੀਖ਼' ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ 'ਉਹ ਕਥਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਖ਼ਵਾਰ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।'[9]

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਇਤਿ-ਹ-ਆਸ, ਐਸਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਥਾਂ ਅਰਥਾਤ, ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ।[10]

ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵ੍ਰਿਆਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਧਾਰਣਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ (ਇਤਿ+ਹ+ਆਸ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ'। ਗ੍ਰੀਸ ਦੇ ਲੋਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ 'ਹਿਸਤਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿਸਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਬੁਣਨਾ ਸੀ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਣ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੁਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ।[11]

ਦ ਨਿਊ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ (The New Encyclopaedia of Britenica) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਜਿਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੋਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ

ਸਰੋਤ ਪਦਾਰਥ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪਰਖ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਸਮੇਤ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।[12]

ਨਿਊ ਸਟੈਂਡਰਡ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ (New Standard Encyclopaedia) ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਲੇਖਾ, ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਮੇਤ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ।[13]

ਐਡਵਰਡ ਹਾਲਟ ਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।[14]

ਜੇਮਜ਼ ਐਡਗਰ ਸ੍ਵੈਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ...ਹਰ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਭਵਨ ਕਲਾ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਯੁੱਧ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸਾਂ ਦੇ ਮੁਲੰਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।[15]

ਐਸ. ਕੇ. ਕੋਛੜ ਅਨੁਸਾਰ :

> ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸੂਚਨਾ' ਜਾਂ 'ਸੱਚਾਈ' ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਛਾਣ-ਬੀਣ। ਸ਼ਬਦ 'ਸਟੋਰੀ' ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਯਤਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।[16]

ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :

> ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਸੁਨਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਉਸ (HIS) ਦੀ ਕਹਾਣੀ (Story) ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹਿਸਟਰੀ (History) ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[17]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ,

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੜੀਵਾਰ ਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

'ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[18] ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰ ਗਾਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਖਿਆਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ... ਰਮਾਇਣ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਨਿਰਣੈ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਰਣਨ...।[19]

'ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰਾਜਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ 'ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।'[20] ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਹਿਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਭਾਵੀ ਦੋਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ, ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨੀਰਸ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਘਟਨਾ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜਿਆਂ ਸਾਮੰਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸਤੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਗਾਥਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੀ ਝਾਕੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਲੋਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾ-ਜੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਰ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ।[21]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਵੇਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉਸਤਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਉਲੀਕਣ ਤੋਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਹਰ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ **ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ**, **ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ**, **ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ**, **ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਵਾਰ**, **ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ**, ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀ (ਸੰਪਾ.) **ਗਦਰ ਦੀ ਲਲਕਾਰ** ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ **ਮਾਈ ਭਾਗੋ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ **ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ**, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ **ਸ਼ਹੀਦ ਊਧਮ ਸਿੰਘ**, **ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ**, **ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ** ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਦਾ **ਡੀਡੋ ਜਮਵਾਲ**, ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀਂ ਦਾ **ਸ਼ਿਕਾਰੀ**, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ **ਯੁਵਰਾਜ**, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ **ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ**, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ **ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ** ਆਦਿ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਉਪ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਧਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਯ ਭਰਤਮੁਨੀ, ਧਨੰਜਯ, ਅਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ, ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ (ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ) ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ

ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੱਬਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਵਾਂਗ (ਨਾਟਕ) ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮਾਣਮਈ ਵਿਰਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾਟਕ ਰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਗਈ। 'ਸੰਨ 1813 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮੱਦਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ ਤੇ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਨਾਰੋਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ। ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਉਚਿੱਤ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।'[22] ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੜਾਵਾ ਨਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਚਮਕਣ ਲੱਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਾਣੇ ਅਨਜਾਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰਸਾ ਫਰੋਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਣਮਈ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਤੇ ਇਹ ਵਿਰਸਾ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਡਰਾਈਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਜੇ ਅਰਸਤੂ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ।"[23]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਾਂਗਵੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਯੂਨਾਨੀ ਕਲਾ ਅਧੀਨ ਇਹ ਮੁੜ ਪ੍ਰੱਫੁਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਭਾਰਤੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੋਨੋ ਹੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ

ਸਮੇਂ ਵਿੱਚਲੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਤੱਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਜਾਗਰਤਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀ-ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ।[24]

ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਅਤੀਤ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੁਨਰ ਜੀਵਿਤ ਹੋ ਕੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇੱਥੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਿਤ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਸੱਚ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਰਵਰਤਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਗਾੜ ਤੋਂ ਬੱਚ ਕੇ, ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਅਚਾਰੀਯ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਸ਼ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ: ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ।[25] ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦਾ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰਤ ਹੈ। 'ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਨੀ ਨੇ ਰਸ, ਭਾਵ, ਸਤਰ, ਆਡੋਧਿਆ, ਗੀਤ, ਧਰਮੀ, ਬ੍ਰਿਤੀ, ਸਿਧੀ, ਅਭਿਨੈ, ਉਪਚਾਰ, ਰੰਗ ਸਮੱਗਰੀ, ਮੰਡਪ

ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਸ਼ਰੂਪਕ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਸ, ਭਾਵ, ਸਤਰ, ਅਡੋਧਿਆ ਤੇ ਗੀਤ, ਇਹ ਪੰਜੇ ਤੱਤ ਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਉਪਚਾਰ ਨੇਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਧਰਮੀ, ਬ੍ਰਤੀ ਤੇ ਸਿਧੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਡਪ ਤੇ ਰੰਗ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਰਸ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲ਼ੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਉਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਾਰ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।'[26]

ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਯ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਹਨ ਪਰ 'ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੋਰੰਜਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਨੰਦ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[27]

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਤੱਤ ਦੱਸੇ ਹਨ। 'ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ।'[28] 'ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਬੋਲੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ।'[29] ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਸਤੂ, ਗੋਂਦ ਤੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਨੇਤਾ, ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਹਨ। ਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼, ਗੀਤ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਲੱਗ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਅਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਬਣਾਏ ਹਨ (ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਬੋਲੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਉਦੇਸ਼) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਕਥਾ ਵਸਤੂ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਂਦ (Plot) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। (ੳ) ਅਧਿਕਾਰਿਕ (ਅ) ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[30] ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਥਾ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਹੋਰ ਭੇਦ ਹਨ: ਪਤਾਕਾ ਤੇ ਪਰਕਰੀ। ਪਤਾਕਾ ਉਸ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ

ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਕਰੀ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਥਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[31] 'ਜੇਕਰ ਪਰਕਰੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾਕਾ ਸਥਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਥਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ।'[32]

ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਿਤ, ਪਤਾਕਾ ਅਤੇ ਪਰਕਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਖਿਆਤ, ਉਤਪਾਦ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[33] ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਖਿਆਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਖਿਆਤ ਤੇ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਸਰਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ। ਸਰਲ ਗੋਂਦ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਪੁਨਰਗਤੀ) ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ (ਅਗਿਆਤ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਵੱਲ ਆਉਣ ਜਾਂ ਭੇਦ ਦੀ ਪਛਾਣ) ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।'[34]

ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੋਂਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੋਂ ਹੈ।'[35] ਇਹ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪੈਮਾਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਕਥਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ, ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ, ਉਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਉਂ ਵਿਉਂਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿ ਉਹ ਨਾਇਕ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਨ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਨਾਟਕ ਲਈ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਕਥਾ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁੜ ਵਿਉਂਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਪ ਸਿਰਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਟਕੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਘੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਘਟਨਾ ਖ਼ੁਦ-ਬ-ਖ਼ੁਦ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਬਣਨ ਦੇ

ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਮੂਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੂਲ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਸੰਭਾਵਿਤ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਸ ਪੂਰਣ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਘਟਦੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਗਾੜ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਨਾਟਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਾਕਿਆਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲਵਲੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨ ਦੀਵੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਇਆ?[36]

ਇਤਿਹਾਸ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ:

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।[37]

ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਜਾਂ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ ਉਚਿੱਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਹੈ।'[38]

ਸਕੈਲੀਗਰ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।[39]

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਤ ਚੁਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਪੂਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ 'ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਯ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਤਾਂ ਮੂਲ ਕਥਾਨਕ ਤੱਕ ਨੂੰ ਪਰਵਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।'[40]

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਇੰਨ ਬਿੰਨਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਇੰਨ ਬਿੰਨਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਲਾ ਦੀਆ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾਂ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਫ਼ੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿੱਥ ਨਜ਼ਰ ਨਾਂ ਆਵੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਖੇਡਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ/ਨਾਟਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

> "ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਲਟਕਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।"[41]

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਘੱਟਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਇੱਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਸਕੇ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਤੱਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੈ

ਪਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਉਪਭਾਗ ਪੰਜ ਸੰਧੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। 1. ਮੁੱਖ ਸੰਧੀ 2. ਪ੍ਰਤੀਮੁਖ ਸੰਧੀ। 3. ਗਰਭ ਸੰਦੀ। 4. ਅਵਗਰਸ਼ ਸੰਧ। 5. ਉਪਸੰਹਾਰ ਸੰਧੀ। ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਰਸਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਉਪ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਚਨ ਜਾਂ ਕਥਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਵਚਨ ਜਾਂ ਕਥਨ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਪੁਸ਼ਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਯੁਕਤ ਵਚਨ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[42]

ਉਪਨਿਆਸ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਵਾਕ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੁਹਬੱਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[43]

ਵਜ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉਦਾਸੀ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਲਈ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵਜ਼ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[44]

ਅਭੂਤਾਹਰਣ ਕਪਟਯੁਕਤ ਵਚਨ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅਭੂਤਾਹਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[45]

ਮਾਰਗ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੇ ਹੋਏ ਕਥਨ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[46]

ਰੂਪ ਵਿਤਰਕਯੁਕਤ (ਚਲ ਰਹੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਬੋਲਣਾ) ਗੱਲ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[47]

ਉਦਾਹਰਣ ਉਤਰਕਸ਼ਯੁਕਤ ਵਚਨ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[48]

ਤੋਟਕ ਕ੍ਰੋਧਯੁਕਤ ਵਚਨ ਨੂੰ ਤੋਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[49]

ਉਦੇਗ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਭੈਅ ਨੂੰ ਉਦੇਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[50]

ਸੰਫੇਟ ਰੋਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੰਫੇਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[51]

ਵਯਵਸਾਯ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵਯਵਸਾਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[52]

ਅਪਵਾਦ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅਪਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[53]

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ **ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ** ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[54] ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਸਲ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਰਸ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੋ ਅਰਥੀ ਜਾਂ ਲੰਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਆਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਣ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਥਨ

ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸ੍ਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'[55] ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਇਕ - ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਕਾਵਿਕ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।[56]

ਬੌਧਿਕ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤਰਕਵਾਦੀ ਕਿਤਾਬੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਟਕੀ ਘੱਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[57]

ਐਬਸਰਡ ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਾਂ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਰਥ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।[58]

ਤਰਕਮਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਗੱਲ ਕਰਨ।[59]

ਮਨਬਚਨੀ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।[60]

ਹਡਸਨ (Hudson) ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਅੰਦਰ ਦੋਹਾਂ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਤਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[61]

> ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭੂਤਾਹਰਣ, ਮਾਰਗ, ਤੋਟਕ, ਉਦੇਗ, ਵਯਵਸਾਯ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਵਿਕ ਜਾਂ ਮਨਬਚਨੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਐਬਸਰਡ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਵ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਰਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਦੀ ਅਵ੍ਹੇਲਨਾ ਵੀ ਨਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਅਸਲੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜੇ, ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੇ, ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਗਰਮਾਵੇ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਲਈ ਅਭਿਨੈ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਵੇ।[62]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਮ ਨਾਟਕਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਪਾਤਰ, ਸਗੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿ ਨਾਟਕ ਅਮਰ ਸੱਚ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਵੇ।

ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ

ਅਜੋਕੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਤੱਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਅੰਦਰਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਖੌਟਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਖੌਟੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਸਲ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਥਾ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਾਟਕੀ ਜੀਵ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਜਾਣ। ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਸੂਝ ਏਨੀ ਕੁ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। 'ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰੇ, ਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ ਚੌਥਾ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ।'[63]

'ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ।'[64] ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ: ਨੀਚ, ਮੱਧਮ ਤੇ ਉੱਤਮ। ਨੀਚ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਘਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਮੱਧਮ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਘਨ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਮ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਿਘਨ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[65]

ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਇਕ, ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ, ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. **ਧੀਰ ਲਲਿਤ:-** ਧੀਰ ਲਲਿਤ ਨਾਇਕ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਤੇ ਕਾਮੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[66]
2. **ਧੀਰ ਸ਼ਾਂਤ:-** ਧੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾਇਕ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮੰਤਰੀ, ਵੈਸ਼) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[67]
3. **ਧੀਰੋਦਾਤ:-** ਇਹ ਨਾਇਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ, ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[68]
4. **ਧੀਰੋਦੱਤ:-** ਇਹ ਨਾਇਕ ਹੰਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਪਟੀ, ਈਰਖਾਵਾਦੀ; ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਖਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[69]

ਸ਼ਾਂਤੀ ਗੋਪਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ:

1. **ਅਨੁਕੂਲ:-** ਅਨੁਕੂਲ ਨਾਇਕ ਪਤਨੀ ਵਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।
2. **ਦਕਸ਼ਿਣ:-** ਦਕਸ਼ਿਣ ਨਾਇਕ ਕਈ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਠਨਾਇਕ:-** ਸ਼ਠਨਾਇਕ ਛਲ, ਕਪਟ ਅਤੇ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿ"ਚ ਕਪਟ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ:-** ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਾਇਕ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗਲਤੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੋ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[70]

ਨਾਟਕੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨੇ ਹਨ:

1. **ਸ਼ੋਭਾ:-** ਨੀਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ, ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ, ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਂ ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[71]
2. **ਵਿਲਾਸ:-** ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[72]
3. **ਮਾਧੁਰਯ:-** ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆ ਅਚੜਣਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਇਕ ਮਾਧੁਰਯ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।[73]

4. **ਗੰਭੀਰਯ:-** ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਕੁ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਲੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[74]

   ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮਾਧੁਰਯ ਤੇ ਗੰਭੀਰਯ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਧੁਰਯ ਨਾਇਕ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਗੰਭੀਰਯ ਨਾਇਕ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੁਕਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. **ਸਥੈਰਯ:-** ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੋ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਥੈਰਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[75]

6. **ਤੇਜ:-** ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਪਮਾਨ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[76]

7. **ਲਲਿਤ:-** ਕਾਮੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਨਾਂ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[77]

8. **ਉਦਾਰ:-** ਉਦਾਰ ਨਾਇਕ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਲਈ ਜਾਨ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੇਣਾ। ਦੂਸਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਧਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[78]

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਜੋ ਪਾਤਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਿੱਠ ਮਰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[79] ਇਹ ਪਤਾਕਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਭਗਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਥੋੜ੍ਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ **ਵਿੱਟ** ਤੇ **ਵਿਦੂਸ਼ਕ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ...ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਆਦਿ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਧਾ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਹਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਵਿਦੂਸ਼ਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[80]

ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ:- ਨਾਇਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਇਹ ਪਾਪ, ਬੁਰਾਈ, ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ'।[81] ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਾਂਗ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਖਲਨਾਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਦੋ ਘੱਟ ਔਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ ਸਵਕੀਯਾ, ਪਰਕੀਯਾ ਤੇ ਸਾਮਾਨਯ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. **ਸਵਕੀਯਾ**:- ਜੋ ਨਾਇਕਾ, ਪਤੀਵਰਤਾ, ਸੁੰਦਰ, ਸ਼ਰਮਾਕਲ ਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਸਵਕੀਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ:

1.1 **ਮੁਗਧਾ**:- ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਸਰਲ ਭਾਵ ਤੇ ਭੋਲੇਪਨ ਨਾਲ ਹੱਸੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ, ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨਾ, ਉੱਠਣਾ-ਬੈਠਣਾ, ਬੋਲ-ਚਾਲ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਠਾਸ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗਧਾ ਸਵਕੀਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[82]

1.2 **ਮੱਧਯਾ**:- ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਮੱਧਯਾ ਸਵਕੀਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[83]

1.3 **ਪ੍ਰਗਲੱਭਾ**:- ਪ੍ਰਗਲੱਭਾ ਨਾਇਕਾ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀ, ਕਾਮ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ, ਕਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧੱਸ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਦਿਤ ਤੇ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[84]

2. **ਪਰਕੀਯਾ**:- ਪਰਕੀਯਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.1 ਕੰਨਿਆ

2.2 ਵਿਵਾਹਿਤਾ।

ਕੰਨਿਆ ਕੁਆਰੀ ਤੇ ਵਿਵਾਹਿਤਾ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[85] ਇਹਨਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[86]

3. **ਸਾਮਾਨਯ**:- 'ਸਾਮਾਨਯ ਨਾਇਕਾ ਗਣਿਕਾ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ, ਨਸ਼ਈ ਤੇ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ 'ਧਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੁੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤ, ਬਾਣੀਆ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਦਿ ਜਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਨਿਪੁੰਸਕ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ

ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।[87] ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।'[88] ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਭੇਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. **ਸਵਾਧੀਨ ਪੱਤਿਕਾ:-** ਜਿਸ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆ-ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਵਾਧੀਨ ਪੱਤਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[89]
2. **ਵਾਸਕ ਸੱਜਾ:-** ਜੋ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਸੱਜ ਧੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਵਾਸਕ ਸੱਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[90]
3. **ਵਿਦਰੋਹਤ ਕੰਠਿਤਾ:-** ਜਿਸ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਉਹ ਤੜਪ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹਤ ਕੰਠਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[91]
4. **ਖੰਡਿਤਾ:-** ਜੋ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਭੋਗ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੜ ਬਲ ਜਾਏ, ਉਹ ਖੰਡਿਤਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।[92]
5. **ਕਲਹੰਤਰਿਤਾ:-** ਜੋ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਦੁਰਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਛਤਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਲਹੰਤਰਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[93]
6. **ਵਿਪ੍ਰਲਬੱਧਾ:-** ਜਿਸ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੱਗੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਪ੍ਰਲਬੱਧਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।[94]
7. **ਪ੍ਰੋਸ਼ਿਤਪ੍ਰਿਯਾ:-** ਜਿਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੋਸ਼ਿਤਪ੍ਰਿਯਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।[95]
8. **ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ:-** ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[96]

ਸਹਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਲਈ ਪਿੱਠ ਮਰਦ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਲਈ ਦੂਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। 'ਦਾਸੀ, ਸਖੀ, ਧੋਬਣ, ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ, ਗੁਆਂਢਣਾਂ, ਭਿਖਸ਼ਣੀ, ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜੋ ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੂਤੀਆਂ ਹਨ।'[97]

ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: **'ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ'**। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਠੀਕ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਸਕੀਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਰੁਣਾ, ਅਹਿਸਾਸ, ਉਤੇਜਨਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਚਰਿੱਤਰ ਸਜੀਵ ਹੋਣ, ਇਹ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[98]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਤੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲੋ ਮੰਗ ਕੇ ਚਾਵਲ ਖਾਧੇ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦਾ ਏਨਾ ਦਿਖਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰੀ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੀ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਕਿਉਂ ਆਈ? ਅਜਿਹੀ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ

ਵਿਚ ਸਜੀਵਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਲੈਸਿੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[99]

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਆਚਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[100]

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ। ਉੱਝ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਣਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੌਖਟੇ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੌਣ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਟਕੀ ਤਣਾਉ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[101]

ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਨਾਂ ਅਤੇ ਥਾਂ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਕਲਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੋਚਣੀ, ਕਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ 'ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ' ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਪਰ ਪਾਤਰ ਸਾਹਿਤਕ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਿਹਰਾ ਮੁਹਰਾ ਹੀ ਨਿਖਾਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ। ਹਾਜ਼ਰ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ (ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨਾਟਕ) ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਦਾ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਾਤੀ ਵਾਓ ਨ ਲਗਈ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਦਾ ਸੱਚ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵੀਂ ਅਤੇ ਅਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਧੀਰ ਲਲਿਤ, ਧੀਰ ਸ਼ਾਂਤ, ਧੀਰੋਦਾਤ, ਧੀਰੋਦੱਤ) ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਦੂਤੀ' ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅੰਸ਼ਿਕ ਮਾਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ) ਪਰ ਜੋ ਜੁਝਾਰੂ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਜੋ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਜੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ, ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਧੀਰ ਲਲਿਤ, ਧੀਰ ਸ਼ਾਂਤ, ਧੀਰੋਦਾਤ, ਧੀਰੋਦੱਤ) ਅਤੇ ਸਵਕੀਯਾ ਜਾਂ ਦੂਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਆਮ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਰਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਵੱਡ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ

ਆਧਨਿਕ ਨਾਟ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਤੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ। ਸਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾਉਣ ਕਈ ਵਰਨਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਟਕ ਇਕ ਮੰਚਿਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਪਾਤਰ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦਾ ਹੋਰ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਪੜੇ ਲਿਖੇ ਦਾ ਹੋਰ... ਇਹ ਮਾਹੌਲ, ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ, ਐਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮੰਚ ਜੜਤ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾਂ ਹੋਵੇ।[102]

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[103] ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਤੇ ਵਾਤਵਰਣ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਕੋਰਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਹ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਜਾ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਅਸਰ ਦਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ·ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹਿੱਸੇ ਜਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਨਾਟਕ ਦੋਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਤੀਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤਣਾਉ ਵਿੱਚੋਂ

ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ।[104]

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਹੀ, ਰੰਗਮੰਗ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਟ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੜੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨੰਜਯ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸੇ ਹੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸੁਖਦ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[105]

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੇ ਕਥਾ ਤੇ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਬਾਕੀ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ, ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ, ਹਰੇਕ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[106]

ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪਜ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀ ਹੈ। ਮੰਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਜਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ, ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਟਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ

ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ।

ਨਾਟਕਕਾਰ, ਕਥਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਵਰਨਣ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਸਕੇ। ਡਾ. ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[107]

ਡਾ. ਜਗਦੀਸ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਚਿਤਰਮਈ ਸਰਸਤਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰਸ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।[108]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਦੇ ਲਗਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਉਪਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ-ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਪਰ ਚਿਰ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿ ਸਕੇ।

ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ

ਬੋਲੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ, (ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲੰਮੀ ਹੈ, ਛੋਟੀ ਹੈ, ਬੌਧਿਕ ਹੈ ਆਦਿ) ਪਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ, ਦੇਸ਼/ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੇ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਹੈ (ਕਿ ਨਾਟਕ ਕਿਸ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸ ਦੇਸ਼/ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ

ਰਹੇ ਹਨ?) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ:

> ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਇਕ ਆਦਿ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਗੇ। ਪਾਤਰ, ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਇਕ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[109]

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਯੋਨੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾ। ਅਤਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਯੋਨੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?[110]

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼, ਮਹਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੌਰਸ਼ੈਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਯੁਕਤ ਹੈ।"[111]

ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਜਣ ਲੋਕ, ਵਿਦਵਾਨ, ਦੇਵ-ਰਿਸ਼ੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਭਗਵਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਰਯ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਨਟੀ ਅਤੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਰਿਯ, ਆਰੀਆ ਕਹਿ ਕੇ ਬਲਾਉਣ। ਰੱਥ ਹੱਕਣ ਵਾਲਾ ਰੱਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਯੁਸ਼ਮਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰੇ। ਪੂਜਣਯੋਗ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪੁੱਤਰ, ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਤਸ ਅਤੇ ਤਾਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਾਲ ਬੁਲਾਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਕ ਲੋਕ ਵੀ 'ਤਾਤ' ਜਾਂ ਸੁਲਹਿਤਨਾਮਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ।'[112]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਨਾਇਕ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇਸ਼ਠਾ, ਮਧਿਅਮਾ ਅਤੇ ਅਧਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਵੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਪਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਹੱਲਾ, ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਅੰਜੁਕਾ, ਕੁਟਿਨੀ, ਅੰਬਾ, ਪੂਜਯਾ ਅਤੇ ਜਰਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਈ ਜਾਵੇ, ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਚੇਟੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਵਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬੁਲਾਵੇ।'[113]

ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੰਡ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੋਲੀ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਵਧੇਰੇ ਉਠਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਾਤਰ ਵਰਗ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬੋਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਵੀ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਤੀਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਣਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਦੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਜਹਾਂ ਪਨਾਹ, ਆਦਾਬ, ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿੱਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ਇਤਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਹੋਣਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[114]

ਜੇਕਰ ਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਲਿੱਖਣ ਜਾਂ ਖੇਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਹੀ ਰੱਖੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਓਪਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ।

ਉਦੇਸ਼

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਾਤਰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਰਸ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਦਸ਼ਰੂਪਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ: "ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧਨੰਜਯ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡਿੱਤਵ ਦੀ ਧਾਂਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੁੰਜ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਸ਼ਦ ਤੱਕ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਬਹਿਲਾਵੇ ਲਈ ਦਸ਼ਰੂਪਕ ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[115] ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਸ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਇਹ ਅੱਠ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਲਿਖੇ ਹਨ: 'ਰਤੀ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਕ੍ਰੋਧ, ਜਗੁਪਸਾ, ਹਾਸ, ਵਿਸਮੈ, ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਭੈਅ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸ਼ਮ (ਸ਼ਾਂਤ) ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।'[116] ਇਹਨਾਂ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ:- ਇੱਕੋ ਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਕੁੜੀ) ਵਿਚਲੀ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ, ਸੁੰਦਰ ਕਲਾਵਾਂ, ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[117]

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਯੋਗ, ਵਿਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਸੰਯੋਗ।

ਅਯੋਗ:- ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਿਲਾਪ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[118]

ਵਿਪ੍ਰਯੋਗ:- ਜਦੋਂ ਨਾਇਕ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਨਾ ਆਵੇ, ਨਾਇਕ ਦਾ

ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਇਕਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪੈਣ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।[119]

ਸੰਜੋਗ:- ਸੰਜੋਗ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਦੋਨੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਬੇਰੋਕ ਟੋਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।[120]

ਵੀਰ ਰਸ:- ਬੀਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲਾ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਾਕਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਕਰੁਣਾ, ਯੁੱਧ, ਦਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਣ, ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ, ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਰੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਮ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੀਰ ਰਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[121]

ਬੀਭਤਸ ਰਸ:- ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਗੁਪਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਤੇ ਸ਼ਕ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜੇ, ਸੜਨ, ਉਲਟੀ ਆਦਿ ਵਿਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ **ਉਦੇਗੀ** ਬੀਤਭਸ ਰਸ ਹੈ, ਅੰਤੜੀ, ਹੱਡੀ, ਚਮੜੀ, ਚਰਬੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸ ਖੋਭ ਬੀਭਤਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵੈਰਾਗੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪੱਟਾਂ ਜਾਂ ਛਾਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਅਵਸਥਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਸ਼ੁੱਧ ਬੀਭਤਸ ਹੈ।[122]

ਰੌਦ੍ਰ ਰਸ:- ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਜਲਣ, ਈਰਖਾ ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਵ ਰੌਦ੍ਰ ਰਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾਲਚ, ਦੰਦ ਕਰੀਚਣੇ, ਕੰਬਣਾ, ਮੂੰਹ ਮਰੋੜਨਾ, ਪਸੀਨਾ ਆਉਣਾ, ਮੂੰਹ ਦਾ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ, ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਚੌੜੇ ਕਰਨੇ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮਾਰਨਾ ਆਦਿ ਹੈ।[123]

ਹਾਸ ਰਸ:- ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਣਮੇਲ ਸ਼ਬਦ, ਅਣਮੇਲ ਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਅਣਮੇਲ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹਾਸ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਸਥ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਣਮੇਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਪਰਾਸਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਧਮ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਅਣਮੇਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।[124]

ਇਸ ਦੀਆਂ ਛੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1. ਸੀਮਤ 2. ਹਸਿਤ ਵਿਹਸਿਤ 4. ਉਪਹਸਿਤ 5. ਅਪਹਸਿਤ 6. ਅਤਿਹਸਿਤ। ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫਰਕ ਆਵੇ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਦੰਦ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਣ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹਸਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਸਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਵੀ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਹਸਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
5. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਪਹਸਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਜਿਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਹਸਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[125]

ਇਹ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਉਤਮ ਪੁਰਖੀ, ਮੱਧਮ ਪੁਰਖੀ ਤੇ ਅਨਯ ਪੁਰਖੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿੰਦਾ, ਈਰਖਾ, ਨਫ਼ਰਤ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਸਤਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਦਭੁਤ ਰਸ:- ਲੋਕਿਕਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਇਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਾਧੂਵਾਦ, ਅੱਥਰੂ, ਸਜਾਵਟ, ਬਾਗੋਬਾਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੋਲਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵੇਗ, ਪਾਗਲਪਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[126]

ਭਿਆਨਕ ਰਸ:- ਅਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲ, ਬਾਘ, ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਭੈਅ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਡਰ ਕੇ ਮਾਰੇ ਕੰਬੀ ਜਾਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਆਉਣਾ, ਡਰ ਕੇ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[127]

ਕਰੁਣਾ ਰਸ:- ਅਣਇੱਛਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਛਿਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਣਾ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਊਲ ਜਲੂਲ ਗਲਾਂ, ਰੋਣਾ, ਨਿੰਦਾ, ਆਲਸ, ਬਿਮਾਰੀ, ਕਮਲਾਪਨ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।[128]

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੌਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਕਮੈਲਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ

ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਉੱਪਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈ ਸਕੇ।[129]

'ਨਾਟਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਲਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਉਦੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੂਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਖਿਚਾ-ਖਿਚੀ ਤੋਂ ਖਿੱਝ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਂਜ ਖਾਂ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[130]

ਦਰਅਸਲ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਣਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਖਾਂਤਮਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਦੂਜੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਹਨ, ਜੋ ਭੂਤ ਨੂੰ ਭੂਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਚਿਰਤਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਝੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।'[131]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਤੀਜੀ ਭਾਂਤ ਦੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਹਨ, ਜੋ ਭੂਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।'[132]

ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਲਈ ਵਧੀਆ ਭੂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੇ ਬੁਰੇ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਨਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

> ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੀ-ਕੀ ਕੀਤਾ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀ ਕਰੇਗਾ?[133]

ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਹੱਟਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੀਖ਼ਣਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।[134]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਦੋ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗਿਣਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਫ਼ਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਚਮੁਚ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[135]

ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੁਕਤੇ ਗਿਣਾਏ ਹਨ:

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ।
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਣ।
3. ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੋਜ ਕੇ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਰਿਆ ਕਲਾਪਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।[136]

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨੀਰਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਕ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣਾ, ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਾਣਮਈ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਗ ਬਣਾਏ ਹਨ:-

1. ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ:- 'ਜੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੂਲ ਕਥਾਨਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।'[137]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

2. **ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ:-** 'ਜੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੂਲ ਕਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲਵੇ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਠੱਪੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।'[138]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿ"ਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੱਤ ਕਥਾਨਕ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਕਥਾਨਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।

3. **ਕਾਲਪਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ:-** ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਥਾਨਕ ਤਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਰਿੱਤਰ ਜੜਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[139]

ਇਹਨਾ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਥਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਜਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. **ਸ੍ਵੈ ਇਛਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ:-** 'ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਥਾਨਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।'[140]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਮੰਨੇ ਹਨ: ਸੁਖਾਂਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

'ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਚੇਤਨਤਾ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ... ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ) ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ (ਸੁਖਰਾਜ ਸਿੰਘ) ਸੁਖਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹਨ।'[141]

ਡਾ. ਦਸ਼ਰਥ ਔਝਾ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਰੀਖ਼ੀ (ਇਤਿਹਾਸਕ) ਅਤੇ ਨੀਮ ਤਾਰੀਖ਼ੀ (ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ)।[142] ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ:- ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ੀਹਣੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ: ਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ, ਯੁਵਰਾਜ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ:- ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ, ਰੋਈ ਧਰਤਿ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਜਾਂ ਵਿਅਰਥ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਸਾਹਿਤਕ ਹੀ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਭਾਵੇਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਹਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇਗਾ ਸਗੋਂ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪੜਨ/ਲਿਖਣ/ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਲੇ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਭਾਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਅਰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਵੈ ਇਛੱਤ ਇਤਿਹਾਸ; ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਇੱਕੋ ਮਰਦ: ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ** ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ ਜਵੰਦਾ ਰਚਿਤ **ਪੰਜ ਪਾਣੀਆ ਦੀ ਧੀ: ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ** ਵਿਚਲੀ ਨਾਇਕਾ ਜਿੰਦਾਂ ਇਕ ਪਰਪੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੀ ਹਠੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਉਦਾਸੀ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਅਰਥ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ **ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ** ਦੀ ਪਾਤਰ ਜਿੰਦਾਂ ਇਕ ਅਨਾੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ** ਅਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਾਤਿਲ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ** ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਇਕਾ ਜਿੰਦਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜਬੂਰ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੇਹੱਦ ਮਾਯੂਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਵੱਖ ਹੈ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅੱਡਰਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਾਟਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਪਰਭਾ ਆਰਿਆ ਰਚਿਤ ਇਕਾਂਗੀ **ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨਿ ਛੁਟੇ** ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਵਾਮ ਜ਼ੁਲਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਡਰੋਲੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਬਾਂਹਿ ਜਿਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਐ** ਵਿਚ ਆਮ ਜਨਤਾ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਬਦ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਕੋਸਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਹਰਯਾਰ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰੜ ਨਾ ਦੀਆ** ਵਿਚ ਅਵਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਲਾਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਜਲਾਦ ਤਸਕੀਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਲਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਵਣੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ **ਧਰ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋਡੀਐ** ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਮ ਅਵਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੈ ਤੇ ਅਤਿ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ **ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ** ਵਿਚ ਗੁਰੂ

ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਅਵਾਮ ਅੰਦਰ ਡਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰੇਆਮ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟ ਗਏ। ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਣਜਾਰਾ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਭਾਈ ਨਗਾਹੀਆ ਨੇ ਆਪ ਹਾਕਮਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਲੋ ਬੇਸ਼ਕ ਅੱਡਰੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੋੜੇ ਵਰਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਟੋਯੰਬੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦਿਆ **ਈਲੀਅਡ** ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

"ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੇਖਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਈਲੀਅਡ ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੰਨ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"[143]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਕਰੜੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਚਕੀਲੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੁਨੈਨ ਰੂਪੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਰੂਪੀ ਚਕਿਤਸਾ ਰਾਹੀਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਰੂਪੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪੀ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਹਿਤਾਸ ਰੂਪੀ ਪਥਰੀਲੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਲੜਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1 नाटयमिति च नट अवस्यन्दने इति नटेः
कंचितच्चलने इति नटे
धनञजय, दशरूपक, पृ. 5.

2 योऽ य स्वभावो लोकस्य सुखः दुखः समविन्त।
सोऽ ङ्गद्यभिनयोयेतो नाटज मित्थभिघीतते।। 229।।
भरत का नाट्य शास्त्र, (भाग 2), पृ. 21.

3 नाटक साहित्यिक अभिव्यक्ति की ऐसी विद्या है, जो केवल साहित्य नहीं, उससे अधिक कुछ और भी है क्योंकि रचना की प्रक्रिया लेखक द्वारा लिखे जाने पर ही समाप्त नहीं होती, उसका पूर्ण प्रस्फुटन और संप्रेष्ण रंग मंच पर जाकर ही होता है।
नेमिचन्द्र जैन, **रंग दर्शन**, पृ. 15.

4 मानव जीवन के विशाल एंव विस्त्रित रंगमंच पर होने वाले नाटक को ही नाटक कहा जाता है। मनुष्य के काम काज दैनिक जीवन की गतिविधियां मानव जीवन नाटक के भिन्न–भिन्न अंग एंव दृष्य ही है। नाटक इसी जीवन नाटक का ही लघुगति आत्मिक अनुकरण है।
राम गोपाल चौहान, **हिन्दी नाटक सिद्धांत और समीक्षा**, पृ. 1.

5 साहित्य की वह विद्या जिसमें अभिनय की प्रधानता होती है, नाटक कहलाता है; अपना, वह कृत्य जो मुख्यरूपेण अभिनय से संम्बन्धित होता है; नाटक कहलाता है। नाटक में अवस्था का अनुकरण होता है और रसनिश्पत्ति प्रमुखतया दृश्यात्मकता पर आधरित रहती है।
डा. शांति गोपाल पुरोहित, **नाटय दर्शन**, पृ. 4.

6 Drama Derived from a Greek and 'dran' meaning 'to do', 'to act'.
Harry shaw, **A Dictioanry of Literacy Terms**, p. 123.

7 The Drama is a mirror in whcih nature is reflected .... The Drama therefore must be focusing mirror, whcih instead of making weaker collected and condenses the coloured rays, which will make a gleam of light, of a light flame. Then only is the draw worthy of being counted an art
(Borrowed) Allardyce Nicoll, **The Theory of Drama**, p. 31,

8 Each Type have an original way of associating dramatic form with a view of the life held by the society or an individual and from them we learn forcibally that drama has been many thing to many people.
Ronald Peacock, **The Art of Drama**, p. 158.

9 ਉਰਦੂ-ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 447.

10 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੁ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 93.

11 इतिहास शब्द का प्रयोग विशेषतः दो अर्थो में किया जाता है। एक है प्राचीन अथवा

विगत काल की घटनाऐं और दूसरा उन घटनाओं के विशय में धारणा। इतिहास शब्द (इति+ह+आस) का तात्तपर्य हैं 'यह निश्चित था'। ग्रीस के लोग इतिहास के लिए 'हिस्तरी शब्द का प्रयोग करते थे। हिस्तरी का शाब्दिक अर्थ बुनना था। अनुमान होता है कि ज्ञात घटनाओं को व्यवस्थित ढंग से बुनकर ऐसा चित्र उपस्थित करने की कोशिश की जाती है जो सार्थक ओर सुसंबंधित हो।
हिन्दी विश्वकोष, खन्ड 1, पृ. 263.

12 The discipline that studies the chronological record of events (as affecting a nation or people) based on a critical examination of source materials and usually presenting an explanation of their causes.
The New Encyelopaedia of Britannica, vol. 5 p. 949.

13 A record of past events, usually a written account of development of human civilization arranged chronologically and including an explanation of how and why hte events accured.
New Standard Encyclopaedia, vol. 7 p. 183.

14 It is a continuous process of intenrational between the present and the past.
E.H. Carr. **What is History**, p. 30.

15 **ਜੇਮਜ਼ ਐਡਗਰ ਸ੍ਵੈਨ, ਵਿਸ਼੍ਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (ਅਨੁ: ਪ੍ਰਿੰ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ) ਪੰਨਾ 3.

16 **ਐਸ. ਕੇ. ਕੋਛੜ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ,** ਪੰਨਾ 1,

17 **ਪ੍ਰਿੰ: ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ** (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 21.

18 भारतवर्ष में इतिहास शब्द का प्रयोग र्स्वप्रथम अथर्ववेद में बतलाया जाता है।
डा. लक्ष्मी नारायण गर्ग, **हिन्दी कथा साहित्य में इतिहास**, पृ. 20.

19 पौराणिक काल मे इतिहास का अर्थ पुराणों की काथाऐं जिनमें तथ्यों की मात्रा कम और आख्यान का परिमाण अधिक था, रामायण महाभारत की बातों को, पुराणों की कहानियों को इतिहास का नाम दे दिया था। इन में आज के इतिहास के ढंग से न घटनाओं के काल निर्णय है न ही व्यक्तियों और समूहों के जीवन का क्रमबद्ध वर्णन।
(उधरित) वही, पृ. 20.

20 प्राचीन काल में राजा या सम्राट एक इतिहासकार को अपना वृतांत लिपिबद्ध करने के उद्देश्य से नियुक्त करता था।
डा. बुद्ध प्रकाश, **इतिहास दर्शन**, पृ. 31-32.

21 घटना वर्णन को इतिहास नहीं कहा जा सकता और यदि वह केवल राजाओं और सामन्तों उनकी बेवकूफियों और व्यसनों; उनके युद्ध और विजयों की ही ऐसी कोरी गाथा हो, जिसमें न तो साधारण मानवों के जीवन की झाकी हो और न धर्म, भाषा, संस्कृति और कला के क्षेत्र में होने वाले अन्दोलनों का ही जिक्र हो जिन्होंने समय

समय पर मानव जाति को हिला जुला दिया हो तो उसे इतिहास कलहाने का और भी कम हक होगा।

(उधरित) डा. लक्ष्मी नारायण गर्ग, **हिन्दी कथा साहित्य में इतिहास**, पृ. 22.

22 अंग्रेजों के आने पर सन 1813 में जब संस्कृति फारसी आदि की उन्नति के लिये एक लाख रूपयों का व्यय सरकार द्वारा स्वीकृति किया गया तब राजा राम मोहन राय और दादा भाई नारोजी स्वदेशी नेताओं ने उसे अंग्रजी ढंग की शिक्षा में लगाना उपयुक्त समभा। लार्ड मैकाले को भी यह उपयुक्त प्रतीत हुआ। इस प्रकार संस्कृति नाट्य साहित्य की उन्नति न हो सकी और उसका उपहास होने लगा।

शांति गोपाल पुरोहित, **नाट्य दर्शन**, पृश्ठ 48.

23 (ਉਧਰਿਤ) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 81.

24 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 168.

25 रस स्तषा मदका वस्तु व दुधा।।

हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृथ्वी नाथ द्विवेदी, **नाट्य शास्त्र की भारतीय परंपरा और दशरूपक**, पृ. 67.

26 भरत मुनि का नाट्य शास्त्र बहुत ही विसत्रित है। इस में मुनि ने रस, भाव, स्त्र, आडोध्या, गीत, धर्मी, व्रती, सिधी, अभिनय उपचार, रंग सामग्री, मंडप आदि नाटक के तत्व माने है। लेकिन यह सभी दशरूपक के वस्तु, नेता, एवम रस में समा जाते है। जैसे कि रस भाव स्तर आडोध्या एवं गीत रस में समा जाते है। अभिनय, उपचार नेता में आ जाते है। धर्मी, व्रती, सिधी वस्तु में आ जाते है। मंडप और रंग सामग्री भी रस उसारने में ही लीन होते है। इस प्रकार यह तीनों तत्व भरत के नाट्य शास्त्र संग्रह का सार कहे जा सकते है।

राम सागर त्रिपाठी, **भारतीय नाट्य शास्त्र और रंगमंच**, पृ. 32.

27 नाटक का उद्देश्य लोक रंग न रह कर उत्साह प्रदान करते हुए उपदेश समन्वित दृश्य प्रस्तुत करना है। भाव दृष्य काव्य से दर्शकों को ब्रह्म आनंद देकर उनको उपदेश दिया जाता है। राम गोपाल पुरोहित, **नाट्य दर्शन**, पृ. 100.

28 (ਉਧਰਿਤ) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 82.

29 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.

30 तत्राधिकारिक मुख्यमंङ्ग प्रसङ्गिकं विदुः।।22।।

धनञ्जय, **दशरूपक**, पृ. 67.

31 प्रसङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थी यस्य प्रसङ्गत।

सानुबन्ध पताका ख्य प्रकरी च प्रदेश भक्।।23।

वही, पृ. 68.

32 प्रस्तुतागन्तुभवस्य वस्तुतोऽ योक्तसूचकमाँ

पताका स्थानकं तुल्य संविधान विशेषशर्म्र।।24।।

वही, पृ. 69.

33 प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्व भेदात् त्रेधापि तत्विधा।
प्रख्यातमितिहासादेरूत्पाद्यं कविकल्पितम।
मिश्र च संकरात्तभया दिव्य भर्त्यादिभेतः ।।24।।
वही, पृ. 69.

34 (ਉਧਰਿਤ) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,** ਪੰਨਾ 82.

35 Plot is the arrangement of incidents.
S.H. Butcher, **Aristotal's Theory of petry and peticiis**, p. 25.

36 ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ** (ਭੂਮਿਕਾ) ਪੰਨਾ ਖ.

37 इतिहास की घटनाओं के प्रति नाटककार को थोड़ी स्वतंत्रता जरूरी है। जरूरी इस लिये भी है कि कभी कभी इतिहास की अपेक्षा नाट्य में घटनाए अपने वास्तविक रूप में चित्रित हो जाती है।
डा. धनंजय, **हिन्दी के इतिहासिक नाटको में इतिहास तत्व**, पृ. 78.

38 यहां वह समझता है कि इतिहासकार ने भूल की होगी, वहां परिवर्तन कर देता है। घटना की उच्चित संभावनाओं को देखते हुऐ नाटककार का यह परिवर्तन न्यायपूर्ण है।
वही, पृ. 78.

39 नाटक केवल इतिहास का अनुकरण नहीं है, उसमें दर्शकों को प्रभावित क्ररने की क्षमता होनी चाहिए। वस्तुतः दर्शकों को प्रभावित करने एवं उनका मनोरंजन करने की यह शक्ति इतिहास से भिन्न है और नाटककार की कल्पना एवं उसकी अभिव्यक्ति पर ही निर्भर है।
(उधरित) डा. जगदीष चन्द्र जौशी, **प्रसाद के नाटकों की ऐतिहासिक एंव सांस्कृतक चित्रण**, पृ 23.

40 तत्प्रख्यंत विद्यातव्य वष्तमत्रधिकराकम।।
यत्रात्रानुचित किंचितत: नायकस्य रसस्यता।।
विरूद तत्वरित्याज्मन्यया या प्रकल्यपेता।।
धनञजय, **दशरूपक**, पृ. 84.

41 ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ**, ਪੰਨਾ 5.

42 पुष्यं वाक्यं विशेषतत्।। 38।।
धनञजय, **दशरूपक**, पृ. 84.

43 उपन्यासस्तु सोपाय
वही, पृ. 84.

44 वज्र प्रत्यक्षनिष्ठुरम्।।
वही, पृ. 86.

45 अभूताहरणं छह्म।।

वही, पृ. 86.

46 मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम्।।39।।

वही, पृ. 86.

47 रूप वितर्कवद्धाक्य।।

वही, पृ. 87.

48 सोत्कर्ष स्यादुदाहति।।

वही, पृ. 87.

49 सरंबधं तोटकं वचः।।80।।

वही, पृ. 89.

50 दद्वेगोऽरिकृता भीति।।

वही, पृ. 90.

51 संफेटो रोषभाषणम्।।

वही, पृ. 93.

52 व्यवसायः स्वश्वत्युति।।

वही, पृ. 96.

53 दोष प्रख्याऽपवादः स्यात्।।

वही, पृ. 93.

54 (ਉਪਰਿਤ) ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 84.

55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84.

56 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.

57 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.

58 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.

59 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.

60 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91.

61 We may regard dramatic dialogue as the means of charactersation under two heads, talking frist, the utterance of a given person in his conversation with others and then the remarks made about him by other persons in the play.

William Henry Hudson, **An Introduction to the study of literature**, p. 192.

62 ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 85.

63 Character there are four thing to be aimed at first and most important. It must be good (The character will be good if the purpose is good). The second thing to aim at is properity. Thirdly

character must be true to life. The Fourth Point Is Consistency
S.H. Butchar, **Aristotal's Theory of petry and peticiis**, p. 53.

64 नेता अर्थात् नायक,
हजारी प्रसाद द्विवेदी, पृथ्वी नाथ द्विवेदी, **नाट्य शास्त्र की भारतीय परंपरा और दशरूपक**, (द्वितीय प्रकाश), पृ. 110.

65 भर्तरि हरि शतक में कवि कहता है कि इस संसार में तीन ही प्रकार के पुरुष पाये जाते है। 1. नीच 2. मध्यम और 3. उत्तम। इसमें नीच पुरुष का यही लक्षण है कि विघ्नों के डर से वह किसी कार्य को आरम्भ ही नहीं करता। मध्यम पुरश कार्य को आरम्भ तो करता है पर विघन के आ जाने पर अपने कार्य के बीच में ही छोड़कर बैठ जाता है। उत्तम पुरुष की यही विशेषता होती है कि वह विघ्नों के बार–बार प्रहार के बावजूद भी कार्य को जब तक कार्य पूर्णरूपेय समाप्त नहीं हो जाता तब तक करता रहता है।
वही, पृ. 112.

66 भेदैश्चतुर्धा ललित शान्तों दात्तों द्धतैरयम।
निश्चिन्तों धीर ललितः कलासक्तः सुखी मृदुः।।3।।
वही, पृ. 113..

67 सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तों द्विजादिक।
वही, पृ. 113.

68 महासनवोऽति गम्भीरः क्षमानानवि कत्थनः
स्थिरा निगूढहकारी धीरोदात्तो दुढव्रत।
वही, पृ. 114.

69 दर्पमात्सर्यभूयिशठो मायाध्यपरायणः ।।4।।
धीरोद्वतस्त्वहंकारी चलश्डोः विकत्थन।
वही, पृ 117.

70 **अनुकूलः** अनुकूल नायक पत्नीव्रता होता है। वह परनारी को माता तुल्य मानता है।
द्रक्षिणः द्रक्षिण नायक कई नायकाओं का प्रेमी होता है फिर भी यह पूर्व प्रेमिका को भूलता नहीं है। वह पूर्व प्रेमिका के साथ सद्व्यवहार रखता है।
शठनायकः शठनायक, छल, कपट और प्रवंचनो में परिपूर्ण होता है। वह स्त्रियों के विषय में कपट व्यवहार करने में चतुर होता है।
धृष्टः धृष्ट नायक अकृतघ्न होता है। वह बार बार दोष कर के भी निःशक होकर क्षमा याचना करता रहता है।
डा. शान्तिगोपाल पूरोहित, **नाट्य दर्शन**, पृश्ठ 63.

71 नीचे घृणऽधिके स्पर्धा शोभाया शौर्यदक्षते।
धनञजय, **दषरूपक**, पृ. 122.

72 गति सधैर्या दृश्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ।।22।।
वही, पृ. 123.

73 श्लक्षणों विकारो माधुर्य संक्षोभे सुमहत्ययि।

वही, पृ. 123.

74 गाम्भीर्य पत्प्रभावेन विकारों नोपलक्ष्यते ।।22।।

वही, पृ. 123.

75 व्यवसायादचलतं स्थैर्य विहनकष्लादपि।।

वही, पृ. 123.

76 अधिक्षेपद्यासहनं तेजः प्राणत्ययेश्वपि।।13।।

वही, पृ. 123.

77 श्रङ्गराकारचेशषत्त्व सहजं ललित मष्दु।।

वही, पृ. 124.

78 प्रियोक्त्याऽऽजीविताछानमौदार्य सदुपग्रह ।।28।।

वही, पृ. 124.

79 पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचत्रणः।
तस्यैवानुचरो भक्तः किंचिदूनष्च तद्गुणै।।6।।

वही, पृ. 121.

80 एकविद्यों विटश्चान्यों हास्यकृच्य विडूषक।

वही, पृ. 121.

81 लुब्धों धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृदुण्यसनी रिपुः ।।9।।

वही, पृ. 122.

82 मुग्धा नववयः कामा रतौ वामा मुदुः क्रुधि।।

वही, पृ. 125.

83 मध्योद्यद्यौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा।।26।।

वही, पृ. 127.

84 यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगलभा दयिताङ्गके।
बिलीयमानेवानद्राद्रतारम्भडायचतना।। 26।।

वही, पृ. 2.

85 अन्यस्त्री कन्यकोढा व नान्योढाङ्गिरसे कवचित्।।20।।
कन्यातुरागमिव्छात कुर्यादङ्गासश्रयम।

वही, पृ. 132.

86 इन भेदों प्रभेदों के होते हुए भी संस्कृत नाटक साहित्य में कभी भी परकीया को नायिका रूप में चित्रित नहीं किया गया है, क्योंकि उसमें रस निषपति में बाधा पहुँचनी है।

डा. रामगोपाल पुरोहित, **नाट्य दर्शन**, पृ. 66.

87 साधारण स्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक।।
छन्नकाम सुखार्था ज्ञस्वतन्त्राहयुपण्डकान्।।
रक्तेव रञ्जयेदचात्रिः स्वान्मात्रा विवासयंत्।।

धनञजय, **दशरूपक**, पृ. 132–133.

88 वेश्यावृत्ति करने वाली युक्ती को, संस्कृत नाटकों में प्रधानपात्री या नायिका का स्थानप्राप्त नहीं हुआ है।
डा. रामगोपाल पुरोहित, **नाट्य दर्शन**, पृ. 66.

89 आसत्रपतरमणा हष्टा स्वाधौनभर्तष्का।।
धनञजय, **दशरूपक**, पष्ठ 134.

90 मुढा वासकसज्जा स्व मंण्डयत्येष्यति प्रिये ।।28।।
वही, पृ. 134.

91 चिरयत्यव्यलीफे तु विरहीत्कण्ठितोन्मना।
वही, पृ. 135.

92 ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्श्याकशथिता ।।24।।
वही, पृ. 135.

93 कलहान्तरिता मर्शाद्विधुतेऽ नुषयार्तियुक।।
वही, पृ. 135.

94 विप्रलब्धोक्त सममप्रांप्तेऽ तिविमानिता।।23।।
वही, पृ. 136.

95 द्‍रदेषान्तरस्थे तु कार्यत : प्रोशितप्रिया।
वही, पृ. 136.

96 कामार्ताभिसरेत् कान्तं सारयेद्वाभिसारिका ।।20।।
वही, पृ. 136.

97 दूत्यो दासी सखी कारूर्धात्रेयी प्रतिवेशिका।
लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतषमित्रगुणान्विताः।।29।।
वही पृ. 137.

98 नाटक के साथ साथ अनिवार्ता यह भी हो जाती है कि इसके चरित्र ऐसे हो जिसकी नीयति को हम अपने से जोड़ सके, जिनके व्यक्तिगत में अपनी करूणा, सहानुभुति, उतेजना को केंद्रित कर सके। चरित्र सजीव हो, यह नाटककार की पात्र निमार्ण की क्षमता पर निर्भर करता ही है, साथ की इस बात पर भी निर्भर करता है कि संघर्श में उन्हें कितनी वास्तविकता के साय सम्बधित किया गया है।
धनंजय, **हिन्दी के इतिहासक नाटकों में इतिहास तत्व**, पृ. 87.

99 Dramatist should give more importance to Characters than fects.
(Borrowed) Jordge Lokatch, **The Histrocial Novel**, p. 162.

100 **ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤ, ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ**, ਪੰਨਾ 73.

101 ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ**, ਪੰਨਾ 9.

102 ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 95.

103 (ਉਪਰਿਤ), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84.

104 ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ**, ਪੰਨਾ 12.

105 इतिहास तत्व की संभावना सबसे अधिक वातावर्ण में होती है। दर्शक जो सदियों से

किसी युग और जीवन से अलग कर दिया गया है, वातावर्ण के माध्यम से यह अनुभव करता है कि एक बार फिर उसी युग में पहुँच गया है। एक सुखद अनुभूति उसे देखकर होती है।

धनंजय, **हिन्दी के इतिहासक नाटकों में इतिहास तत्व**, पृ. 89.

106 ऐतिहासिक, वातावरण का अस्त्तिव इतिहासिक नाटको से भिन्न नहीं है। उसका सम्बन्ध रंगमंच से ना होकर नाटक की कथा वस्तु एंव पात्रों से है और यह वातावर्ण नाटक के प्रत्येक शब्द, प्रत्येक कार्य, प्रत्येक, मुद्रा, पात्र, प्रत्येक घटना तथा प्रत्येक वार्तालाप में समाया रहता है।

जगदीश चन्द्र जौशी, प्रसाद के ऐतिहासिक नाटक एंव सांस्कृतिक विवेचन, पृ. 37.

107 नाटककार वातावरण का वर्णन नही कर सकता। पात्रों के कथोपकथन, वेषभूशा और पृश्ठ भूमि में संगीत के द्वारा ही वह वातावर्ण निर्भर करता है।

धनंजय, **हिन्दी के इतिहासिक नाटकों में इतिहास तत्व**, पृ. 85.

108 वातावर्ण से ही इतिहास के पात्रों और उनकी घटनाओं की पहचान होती है। ...नाटक से इतिहास की अपरिवरतरनीय तत्व यदि कोई हो सकता है, तो यह ऐतिहासिक वातावरण की चित्रमय सरसता है। इसे ही हम इतिहास रस कह सकते है।

जगदीष चन्द्र जौशी, **प्रसाद के इतिहासिक नाटक एंव संस्कृतक विवेचन**, पृ. 42.

109 देश भाषा क्रिया वेशलक्षणाः स्युः प्रकृत्तय।
लोका देवावगम्यैता यथैचित्यं प्रयोजयेतष।।63।।
धनअंजय, **दश्रूपक** (द्वितीय प्रकाश), पृ. 154.

110 संस्कृत नाट्यशास्त्रकारों ने भाषा को चार भागों में विभाजित किया है: अतिभाषा, आर्याभाषा, जातिभाषा और योनेतरि भाषा। अतिभाषा कई दीपों की प्रचलित भाषा की संज्ञा थी जो आर्या भाषा का प्रयोग भारतवर्ष में ही होता था। जातिभाषा साधारण भाषा को कहते थे। योनतरी भाषा मनुष्यों की अतिरिक्त अन्य प्राणियों की भाषा को कहते थे।

शांति गोपाल पुरोहित, **नाट्य शास्त्र**, पृ. 60.

111 श्रेष्ठ पुरष महात्मा ब्रहम्चारी को संस्कृति भाषा का प्रयोग करना चाहिए। कहीं–कहीं महारानी मंत्री की लड़की एंव वेश्या भी संस्कृति बोल सकती है। स्त्रियों को प्राकृति भाषा में ही बोलना चाहिए। नीच लोगों के लिए सौरशेनी भाषा उपयुक्त है।

हजारी प्रसाद द्विवेदी, प्रिथ्वी नाथ द्विवेदी, **नाट्य शास्त्र की भारतीय परंपरा और दश्रूप**, पृ. 154.

112 भगवन्तों वरैर्वाच्या विद्वद्देतर्षिलिंगिनः।
विप्रामात्याग्रजाश्चाऽऽर्या नटीसूत्रभश्तौ मियः ।।30।।
रथी सूतेन चायुश्मान् पूज्यै शिष्यात्मजानुजा।
वत्सेति तातः पूज्योडपि सुगश्हीताभिधस्तु तैः।।56।।
धनअजय, **दश्रूपक** (द्वितीय प्रकाश), पृ. 154.

113 भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च।

देव स्वामीति नृपति भृत्यैभृट्टति चाधमैः ।।69।।
आमन्त्रणीयाःपतिवज्ज्येष्ठमध्याधमै। स्त्रियः।
समहालेति प्रेश्या च हञ्जे वेश्याडज्जुका तथा।।70।।
कुट्टिन्यम्बेत्त्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः।
विदूषकेण भवती राज्ञी चेटीति शब्यते।।92।।
वही, पृ. 155.

114 ऐतिहासिक चेतना के साथ संभाव्य परिस्थितियों में व्यक्ति के मनोभावो की सत्यता का होना भाशा में आवष्यक है।
धनंजय, **हिन्दी के इतिहासिक नाटकों में इतिहास तत्व**, पृ. 90.

115 विष्णोः सुतेनायि धनंजय विद्ध मनोरागनिबन्धहेतु।।
आविश्कृत मुञमहीश्गोश्ठीवैदग्रय भाजा दश्रूपेमतत।।
धनञजय **दष्रूपक,** (चतुर्थ अध्याय), पृ. 24.

116 रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः समयो भय शोकः।।
राममर्याय कंचित्प्राहुः पुषिश्र्नाट्येशु नैतस्य।।34।।
वही, पृ. 206

117 रम्यदेश्क्लाकालवेशभोगादिसेवनैः।।
प्रमोदात्मा रतिः सैव युनोरन्योन्यरक्तयों।
प्रहश्माणा श्रङ्गारो मधुराङ्गविचेश्टितैः।।86।।
वही, पृ. 22।

118 तत्रायोगोडनुरागोडपि नवयोरेकचित्त्योः ।। 40।।
परातन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः।
वही, पृ. 224.

119 विप्रयोगस्त्रु विश्लेषो रूढविस्रम्भयोद्विधा।।40।।
मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्श्ययोः।
वही, पृ. 227.

120 अनुकूलौ निशेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनो।।
दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः।।
वही, पृ. 233.

121 वीरः प्रतावविनयध्यवसायसत्व
मोह विषादन यविस्यविक्रमाद्यैः।।
उत्साहभूः सच दया रणदान होगा
त्त्रेधा किलात्र मतिगर्व धर्षतिप्रहर्शा।।
वही, पृ. 235.

122 बीभत्सः कृमियूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभू रूद्वेगी
रूधिरान्त्रकी सवसामांसादिभिः क्षोभणः।
रैवाग्याज्जवनस्तनादि घष्णाषुद्वोडनुभावै वष्तों

नासावक्त्रविकूणवादिभिरिहावेगातिषंकादयः।।03।।
वही, पृ. 234.

123 क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः।।
पोषोडस्य रोद्रोऽनुजः क्षौभः स्वाधरदंशकम्पी कुटिस्वेदास्यरागैर्पुवः।।
शस्त्रो ल्लास विकत्थनांस धरणीधात प्रतिज्ञा ग्रहै।
स्त्रामर्ष मर्दो स्मशति रचपलता सुयो ग्रयवेगादयः।।08।।
वही, पृ. 237.

124 विकृताकृतिवाग्वेशैरात्मनोऽथ परस्य व।
हासः स्यातरियोपोडस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मष्त।। ।
वही पृ. 238.

125 स्मितमिह विकासिनयनं किंचिल्लक्ष्यद्विज तु हसित स्यात्।
मधुरस्वरं विहसितं सषिरः कम्पमिदसुपहसितम्।। ।।
अपहसिंत साम्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्।
द्वे द्वें हसिते चैशा ज्येश्ठे मध्येडधमे क्रमषः ।। ।।
वही पृ. 238.

126 निद्रालस्यश्रमगलानिमूर्च्छाष्च सहचारिणः
अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्पयात्मा रसोऽढ़भुतः।।
कर्माऽस्य साधुवादाश्रुवेपयुस्वेदगढगदाः।
हर्षावेगधश्तिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः। ।।
वही, पृ. 239.

127 विकृतस्वरसत्वादेर्भभावो भयानकः ।
सर्वाग्व्पिथुस्वेदषोशवैचित्यलक्षण।
ढेन्यसंग्रमसंमोहत्रासादिस्तत्सहोदरः।।
वही पृ. 239.

128 इष्टानाराादनिश्टातौ शोकात्मा करूणोऽनु तम्।
निः ष्वासोच्छ् वासरूदितस्तम्भप्रलपितादयः।। ।।
स्वापाप्रास्मारदैन्याधिमरणालस्यसंभ्रमाः।
विशादजड़तोन्लादचिन्ताद्या व्यभिर्चारणः ।।62।।
वही, पृ. 240.

129 मैक्मेलन के अनुसार ऐतिहासिक नाटक का एक मात्र उद्देष्य नायक के जीवन और उसके देश काल की चुनी हुई घटनाओं एवं परिस्थितियों की ठीक ठीक एंव कलात्मक अभिव्यक्ति है जो एक दूसरे से उस प्रकार सम्बन्धित है कि मानवता और उसके भविष्य पर नया प्रकाश पड़ सके।
(उधरित) डा. जगदीश चन्द्र जौशी, **प्रसाद के नाटकों का ऐतिहासिक एंव सांस्कृतिक विवेचन**, पृ. 11.

130 **ਨਾਟਕ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ, ਪੰਨਾ 74.**

131 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74.

132 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74.

133 महान जीवन चरित्रों को प्रदर्शन करने के लिये नाटक नहीं लिखे जाते। नाटक का उद्देश्य यह नही कि अमुक अमुक व्यक्ति ने क्या क्या किया वरन यह है कि कुछ विशेष ज्ञात परिस्थितयों में एक विशेष चरित्र का प्रत्येक व्यक्ति क्या करेगा।
डा. जगदीश चन्द्र जौशी, **प्रसाद के नाटकों का ऐतिहासिक एंव सांस्कृतिक विवेचन**, पृ. 139.

134 **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ**, ਪੰਨਾ 139.

135 कालरिज के अनुसार सफल ऐतिहासिक नाटक वही है जो सचमुच मानव समाज का इतिहास हो, जिसके लिए वह लिखा गया है। (Litrary remains Vol. IInd) (उधरित) जगदीश चन्द्र जोशी, **प्रसाद के नाटकों का इतिहासिक एंव सांस्कृतक विवेचन**, पृ. 11.

136 इतिहासिक नाटक लिखने के उद्देश्य:

1. राष्ट्रीय महत्व के उद्देश्य से राष्ट्र के महापुरषों और उनके क्रिया कलापो का चित्रण।
2. प्राचीन जीवन एंव समाज का पथात्थय चित्ररण
3. ऐतिहासिक युगों में अपने युग की समस्याऐं खोज कर सदृश परिस्थितीयों में उनके समाधान का प्रयत्न एंव उप्रत्यक्ष रूप में अपने युग की समस्याओ का चित्रण और महान व्यक्तियों के महत्वपूर्ण क्रिया कलापो एंव आदर्शो द्वारा चारित्रिक शिक्षण

वही, पृ. 10.

137 यदि नाटककार मूल कथानक प्रमाणिक इतिहास में से ले, प्रायः सभी प्रधान पात्र भी इतहास विश्रुत हों और उन सभी पात्रों के नामों को ही नहीं चरित्रों को भी ज्यों का त्यों स्वीकार करे तो उस प्रकार के इतहासिक नाटक को शुद्ध ऐतिहासिक श्रेणी में रखा जा सकता है।
वही, पृ. 45.

138 यदि नाटककार मूल कथनक प्रमाणिक इतिहास से ले और कल्पना से प्रधाने पात्रों का सृजन कर उनका इतहास पर आरोप करें तो ऐसे नाटक को अर्ध ऐतिहासिक नाटक की श्रेणी में रख सकते है।
वही, पृ. 45.

139 इस प्रकार के नाटको मे नाटककार कथानक तो काल्पनिक ग्रहण करना है किन्तु पात्रों में ऐतिहासिक चरित्रों का आरोप करता है। प्रमाणिक इतिहास से भिन्न सभी कथानक कालप्निक कहे जा सकते है।
वही, पृ. 44.

140 इस में नाटककार कथानक ही नहीं पात्र और चरित्र भी कालपनिक होता है। सारे पात्र अपने कार्य विश्रुत ऐतिहासिक काल एंव वातावरण में ही करते है परन्तु वह ऐतिहासिक लिए नहीं होते।
वही पृ. 45.

141 ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁ'ਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,** ਪੰਨਾ 139-140.

142 ऐतिहासिक नाटक दो प्रकार के होते है तारीखी (ऐतिहासिक) और नीम तारीखी (अर्ध ऐतिहासिक)
दशरथ औझा, **नाट्य निबन्ध,** पृ. 97.

143 History like Drama and Novel grew out of Mythology, a primitive from of apprehension and expression in which... The line betwene fect and fiction in left underawn. It has for example been said for the ILIAD that anyone who starts reading it as history will find that it is full of fiction but equlaly, any one who starts reading it as fiction will find that it is full of history.
A.J. Toynbee, **A Study of History**, p. 44.

ਅਧਿਆਇ ਦੂਸਰਾ:

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤਰੀ ਯੁੱਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਪੁਰਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤਰੀ (स्त्री) ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਨਾਰੀ, ਪਤਨੀ, ਜੋਰੂ, ਮਾਦਾ'[1] ਹੈ।ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਵਿਮੈਨ (**women**)[2] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਤੂਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਧਨਾਢ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੂਚਕ ਨਾਮ, ਪਤਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ, ਮਲਿਕਾ, ਬੇਗ਼ਮ, ਰਾਣੀ, ਤੀਵੀਂ'[3] ਆਦਿ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਉਹ ਮਾਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰਭ ਕੇਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਸੀ। 'ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਧੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਪੂਸ਼ਾ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਹਤਰੇ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਦੇ ਸਨ।'[4]

'17-18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਖਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇ ਤੱਕ ਰਹਿ ਕੇ ਉੱਚ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਇਸਤਰੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰੀਯਾਂ ਦਾ

ਉਲੇਖ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ।'[5] ਅਥਰਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।'[6]

ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਕੰਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਵਰਾਂ ਤੋ ਬਾਅਦ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ 'ਤੇ ਭਰਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਕਲਪ, ਤੱਪਸਿਆ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਮੰਤਰਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।'[7]

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਕੰਨਿਆ ਅੱਗੇ ਕਈ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸੁੰਤਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਨਣ ਹੈ, 'ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।'[8]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਡਾ. ਸ਼ਿਵਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮੰਨਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

> ...ਕਿਉਂ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾਤਮਕਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕੁੱਲ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆ ਯੋਧਾ ਵੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਕੁੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬੇਟੀ ਕੇਵਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ।[9]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ, ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚੰਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਹਸਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

'ਕੰਨਿਆ ਜਦੋਂ ਨੂੰਹ ਬਣ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਲਕਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਘਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਰਾਜਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'[10] ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕਲੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਪਾਹਜ ਸੀ।'[11] ਪਰਿਵਾਰਕ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮ ਸਹਿਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਥਰਵੇਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਕੋਲ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਹੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ! ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮਨਪਸੰਦ ਵਰ ਆਏ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਭਾਗ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਕੁਮਾਰੀ ਕੋਲ ਆਵੇ।'[12] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਆਰ, ਸਨੇਹ, ਤਿਆਗ, ਤਪੱਸਿਆ, ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮੂਰਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।'[13] ਜਿਵੇਂ ਊਸ਼ਾ ਮਾਤਾ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ, ਤੁਲਸੀ ਮਾਤਾ ਆਦਿ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਤੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

(i) ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਜੋ ਵਿਧਵਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।[14]

ਬਾਕੀ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਿਆਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

(ii) ਉਹ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਜੋ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਨਭਰੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[15]

(iii) ਨਿਯੋਗ, ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਵਿਧਵਾ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੋਂ ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।[16]

ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੂਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਨਿਆ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'[17] ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ 'ਇੰਦਰ ਨੇ ਦਾਸ ਨਮੁੱਚ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।'[18] (ਦਾਸ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।)

ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਬੇਟੀ, ਪਤਨੀ, ਮਾਤਾ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਹੱਕ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਦਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਾਈ (ਅਣ ਆਰੀਆ) ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦਚਲਣ ਹੈ।'[19]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰਾਹੀਣ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਵੀ ਹਾਲਤ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਾ ਲੈ ਲਵੇ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਭਰਾਹੀਣ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਰਾਹੀਣ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਭਰਾ ਦੇ ਡਰ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[20]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਗਿਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਭਰੂਣ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਭਰਾ, ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।'[21] ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ

ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਮਹਾਨਗਨੀ ਅਤੇ ਪੁੰਸ਼ਚਲੀ। ਮਹਾਨਗਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ... ਪੁੰਸ਼ਚਲੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਨ ਵਾਲੀ ਹੈ,'[22] ਅਰਥਾਤ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਇਸਤਰੀ।

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅਰੰਭਲੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਕੁ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬੁਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਰਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਚਰਿਤਰ ਹੀਣ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤੈਤਰਿਯ ਸਹਿੰਤਾ, ਮੈਤਰਾਣੀ ਸਹਿੰਤਾ, ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਏਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤੱਪ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੈਤਰੀਯ ਸਹਿੰਤਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਯੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਯੱਗ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਯੋਗ ਹੈ।'[23]

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਤਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਪੂਰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'[24]

ਇਹਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਪ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਬੁਰੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਹੁ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਮਹਿਸ਼ੀ, ਵਵਾਤਾ, ਪਰਿਵੱਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਾਗਲੀ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਸੋ ਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।'[25] 'ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰਣਾਈ ਰਾਣੀ 'ਮਹਿਸ਼ੀ' ਜੋ ਕਿ ਉੱਚ ਕੁੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਸੌ ਰਾਜਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦੀ

ਸਵਾਮਿਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।'[26]

'ਵਾਵਾਤਾ ਦੀਆਂ ਸੌ ਖੱਤਰੀ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾਸੀਆਂ ਸਨ।'[27] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪਰਿਵਰਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੌ ਪੇਂਡੂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ'[28] ਅਤੇ 'ਪਾਲਾਗਲੀ ਦੀਆਂ ਸੌ ਖੱਤਰੀ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਸੇਵਿਕਾਵਾਂ ਸਨ।'[29]

'ਤੈਤਰੀਜ ਸਹਿੰਤਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਨੁਲੋਮ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (ਅਨੁਲੋਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਰੀਆ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ।) ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੂਦਰ ਇਸਤਰੀ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਹੇਜ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ।'[30]

'ਮੈਤਰਾਣੀ ਸਹਿੰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਜੂਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹਾਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।'[31]

ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ 'ਪਤੀ ਦੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਪਤੀ ਅੱਗੋਂ ਜੁਆਬ ਤਲਬੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।'[32]

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਿਕਾ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕਲਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, 'ਜਬਾਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਤਯਕਾਮ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਪੂਰਵਕ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਗੋਤਰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਜਬਾਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੇ ਸਤਯਕਾਮ! ਤੂੰ ਕਿਸ ਗੋਤਰ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਆਏ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਾਸੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸ ਗੋਤਰ ਵਾਲਾ ਹੈਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਬਾਲ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਹਾਂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਸਤਯਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਯਕਾਮ ਜਾਬਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਵੀਂ।'[33]

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਯਕਾਮ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਔਲਾਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੌਤਮ ਦਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਬਣਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਸੀ।

ਵ੍ਰਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਨਰ ਬਿਨਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਰਧ ਯੁਗਲ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।'[34]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਦੂਸ਼ੀ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਅਰਾਧਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਦੂਸ਼ੀ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਤਿਲ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਘਿਉ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚੜੀ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[35]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਵੀ ਸਮਗਰੀ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁੱਚਜਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਕੇਵਲ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਸਾਥਣ ਸੀ।

ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ

ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਤੱਪਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਤੋ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ, ਵਰਤਾਂ, ਉਤਸਵਾਂ, ਸਰਵ-ਜਨਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਚਿਤ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਨਵਾਸ ਸਮੇਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।'[36]

ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗਈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਹੋਇਆ।'[37]

ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੋਈ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ 'ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉੱਥੇ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਸ਼ਰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਸਨ ਤੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।'[38]

ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਲਈ ਸੁਅੰਬਰ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ 'ਸੁਅੰਬਰ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਅੰਬਰ ਸ੍ਵੈ ਇਛਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਸਨ।'[39] 'ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।'[40]

ਤੁਲਸੀ ਰਚਿਤ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ 'ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਮਰਥਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜ ਵਸਤੂਆਂ (ਢੋਲ, ਗੰਵਾਰ, ਸ਼ੂਦਰ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਨਾਰੀ) ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।'[41]

ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਰਾਮ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ 'ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।'[42]

ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦਾ ਕਥਨ, "ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਰਾਜ ਤਾਂ ਕੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਭਰਤ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"[43] ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੁਝ ਕੁ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਰਵੱਈਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਜੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਅਧੀਨ ਨਾ ਰਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਭਰਾ ਕੁੱਲ, ਪਿਤਾ ਕੁੱਲ ਤੇ ਪਤੀ ਕੁੱਲ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।'[44]

ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਚਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, 'ਜਦੋ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਨੰਦੀ ਗ੍ਰਾਮ ਜਾ ਕੇ ਭਰਤ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਭਰਤ ਨੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਸੁਨਾਉਣ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਇਕ ਲਕਸ਼ ਗਊਆਂ, ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਸੋ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ।'[45]

ਬਾਲਮੀਕ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਸਿਟਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਅਨੇਕਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਇਕ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਉ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇ ਦਸ਼ਰਥ ਕੈਕਈ ਵੱਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਪਤਨੀਆਂ ਅਧੂਰੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੀਆਂ (ਉਤਕੰਠਿਤ) ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ।

> ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ...ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲੇ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੜਯੰਤਰ, ਗ੍ਰਿਹਿਯੁੱਧ, ਹੱਤਿਆ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਆਦਿ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[46]

ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅੱਠ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ 'ਹਿੰਮਤੀ, ਕੁਲਟ, ਚੰਚਲ, ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ੱਕ, ਅਗਿਆਨ, ਅਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰਦਈ।[47] ਅਬਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਉਤਸੁਕਤਾ, ਯੋਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਹੱਲਿਆ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਡੁੱਬੀ ਸੀ।[48]

'ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮਹਾਵਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।'[49]

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਮਾਇਣ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਬਿਆਨ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਬਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਾਲਮੀਕ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਆਪ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਸੁਅੰਬਰਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਅੰਬਰ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਪਤੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੱਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਘੁੰਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੌਂਕਣ ਸਾੜਾ, ਈਰਖਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਰਗੀਆਂ ਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਦਮ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੌਰਾਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ

ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਵਿਭਚਾਰੀ ਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਅਬਲਾ ਤੇ ਕਾਮੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਪਰ ਨੱਚਦੀਆਂ ਤੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।'[50] ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸਚ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ।'[51]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਤਸਵਾਂ ਅਤੇ ਨਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਕੰਨਿਆ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨੌਵੇਂ ਦਿਨ ਨੌਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'[52]

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। 'ਦਮਿਯੰਤੀ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਦਮਿਯੰਤੀ ਨੇ ਕਪਟ ਵੇਸ ਧਾਰੀ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ।'[53]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗਹਿਣਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੱਤ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਲਈ ਵੇਦ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਆਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਪੌਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।'[54]

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਸੋਭਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਧੁਰ ਵਚਨ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਣ।'[55]

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਸ਼ਾਂਤੀਪਰਵ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਪਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭਰਾ, ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪੋਤਰਾ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ

ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'[56]

ਇਸ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਮਰਦ ਤੋਂ ਨਿਗੂਣੇ ਹੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਉੱਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਕਰਦੀਆਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।'[57] ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਬੌਣਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਬਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਨਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੀ ਇੱਕਲੀ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ 'ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਦੇ ਲਈ ਕਲੰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ **ਪਾਪਣੀ** ਅਤੇ **ਕੁਲਕਲੰਕਣੀ** ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'[58]

ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਚੁਣਨ ਲਈ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਲੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਸੁਅੰਬਰ ਰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਮਨ ਪਸੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ' ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਅੰਬਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

(i) ਇੱਛਾ ਸੁਅੰਬਰ (ii) ਪ੍ਰਣ ਸੁਅੰਬਰ (iii) ਸ਼ੌਰਯ ਸੁਅੰਬਰ।[59]

ਇੱਛਾ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੰਨਿਆ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਣ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ

ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਪਤੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਤੱਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਤੀ ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਅੰਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੀ ਘਰ ਸੀ।

ਸ਼ੌਰਯ ਸੁਅੰਬਰ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਵਸਤਰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਤੀਹੀਣ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਏ ਮਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ, ਦੂਸਰਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਵਰਣ ਮਿਲਾਵਟ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ।'[60]

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਏਨੀ ਕੁ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਈ ਪਤਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦਕਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਠ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੱਸ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ, ਸਤਾਈ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਚੰਦਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦੋ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।'[61]

ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਟੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੌਂਕਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾਪਨ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖਦਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।'[62]

ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਘੱਟ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼

ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ।'[63]

ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? 'ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ, ਕਤਲ ਨਾਲ, ਬੰਧਨਾਂ ਨਾਲ, ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਅਸੰਜਮੀ ਹਨ।'[64]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਘੱਟ ਤੇ ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕੰਨਿਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਸੁਅੰਬਰ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਤਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ, ਵਿਆਸ ਸਿਮਰਤੀ, ਯਾਗਯਵਕਲਪ ਸਿਮਰਤੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਮਰਤੀ, ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮਰਤੀ, ਗੌਤਮ ਸਿਮਰਤੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਣ ਦੀ ਵੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਘਰ ਦੀ ਸੋਭਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਦੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀ ਹੈ।'[65] 'ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨਿਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।'[66]

ਵਿਆਸ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਸਤਰੀ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਔਸ਼ਧੀ (ਦਵਾਈ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਨੂੰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਘਰ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਰਹਿਤ ਘਰ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਹੈ।'[67]

ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾਵਰ ਜ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰੂ ਵੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ

ਅਪਹਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਧੋਗਤੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੁੰਤਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। 'ਮਨੂ ਨੇ ਵਰ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਜਾਂ ਚੌਵੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।'[68] ਇਸੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰਜੋਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।'[69] ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਪਤੀ (ਪੁਰਸ਼) ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ 'ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਿਤਾ, ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਤੀ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਕਰੇ, ਇਸਤਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖੇ।'[70]

ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁੱਤਰ ਵਿਧਵਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਹਨ।'[71]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇੱਕਠੇ ਰਹਿਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਾਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉਦਾਰ ਰਵੱਈਆ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਾਪ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪਤਿਤ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।'[72]

ਯਾਗਯਵਕਲਪ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਭਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਪਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਜੇ ਪਤੀ, ਪਤਨੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੰਸ਼ਚਲੀ ਕਿਉਂ ਬਣੇਗੀ?'[73] ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਯਾਗਯਵਕਲਪ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੋਮ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ, ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ।'[74]

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਚੰਗੇਰੇ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਹੈ:

1) ਅਧਮ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ
2) ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਲਈ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨ ਕੇ ਨਰਕ ਦਾ ਦੁਆਰ ਕਿਹਾ ਹੈ)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਸਹਿਤ ਵਿਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੜਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਲ ਕਟਾ ਕੇ ਜਾਂ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਤੱਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਗਾਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'[75]

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗਾਮਨੀ, ਸ਼ਿਸ਼ ਗਾਮਨੀ, ਸ਼ੂਦਰ ਗਾਮਨੀ ਤੇ ਪਤੀ ਹਤਿਆ ਪ੍ਰਯਾਸਨੀ।'[76] ਗੁਰੂ ਗਾਮਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਗਮਨ ਜਾਂ ਸੰਭੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਿਸ਼ ਗਾਮਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਗਮਨ ਜਾਂ ਸੰਭੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਗਾਮਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਤੀ ਹੱਤਿਆ ਪ੍ਰਯਾਸਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ।

ਮਨੂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਅਮਾਨਵੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।'[77]

ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।'[78]

ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਿਯੋਗ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵੀ

ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਨੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਨਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਨਿਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਿਯੋਗ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।'[79]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯਾਗਯਵਕਲਪ ਜਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਕੁ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੀਣ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ, ਦਿਮਾਗ ਰਹਿਤ, ਚੰਚਲ, ਕਾਮ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਤਨ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪੱਥ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਹੀਣ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

'ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਦੀ ਜੋਬਨ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੀ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।'[80]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੂਜਨੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਮਤਾ ਦੀ ਦਾਤੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। 'ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੀਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆ

ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦੀਖਿਆ ਵਰਗੇ ਗੰਭੀਰ ਟੀਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।'[81]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੂੰਹ-ਸੱਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਗਾਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਸੱਸਾਂ ਵੀ ਨੂੰਹਾਂ ਉੱਪਰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਨੂੰਹਾਂ ਵੀ ਸੱਸਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੱਸ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਏਨੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨੂੰਹਾਂ ਬੋਧ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਭਿਖਸ਼ਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੋਮ ਨਾਂ ਦੀ ਸੱਸ ਉੱਪਰ ਨੂੰਹਾਂ ਨੇ ਏਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਕਸ਼ਣੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ।'[82]

ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵੇਸਵਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਜ ਪਤਨੀ ਮ੍ਰਿਦਲਕਸ਼ਣਾ ਨੇ ਕਾਮ ਮੋਹਿਤ ਪਰੀਵਰਾਜਕ ਕੋਲ ਸ਼ੌਚ ਸਥਾਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ।'[83]

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦਾਸੀ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਸੀ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦਾਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਾਸੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਦਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨੋਕਰਾਣੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'[84] ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੋਕਰਾਣੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, 'ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਿਕਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਿਕਾ, ਖਿਡਾਵੀ, ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਖਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਿਕਾ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਿਕਾ।'[85] ਇਹ ਦਾਸੀਆਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੌਲਤ ਵਾਂਗ ਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

'ਇਕ ਦਾਸੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਧਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਾਸੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਦਵਾਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦਾਸੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਡ ਪ੍ਰਯੋਤ ਜਦੋਂ ਦਾਸੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ। ਦਾਸੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਰਾਜਾ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੈਣ ਲਈ ਆਵੇ ਤਾਂ ਮੈ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕਦੀ

ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਗੁਪਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਾਸੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਦਾਸੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਚੰਡ ਨੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚੰਡ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸਜਾ ਵਜੋਂ ਚੰਡ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਦਾਸੀ ਪਤੀ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।'[86] ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਏਨਾ ਕੁ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਦਾਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਦਾਸੀਆਂ ਤੱਕ ਦੀ ਵੀ ਚੋਰੀ ਰਾਜੇ ਸਹਿ ਨਹੀ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਾਸੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗਣਿਕਾ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।ਗਣਿਕਾ ਸਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਗਣਮਾਨਯ (ਮਾਣਯੋਗ) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਗੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਗਣਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਗੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵੇਸਵਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।'[87] ਗਣਿਕਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਹੈ ਪਰ ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗਣਿਕਾ ਬਿਰਤੀ ਵੱਲ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਆਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।'[88]

ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾ ਕੇ ਭਟਕਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਦ ਵਰਗ ਭੌਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਜਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਕਸਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਹੀ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੇ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੇ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ੈਲਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੋਗ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉਹ ਸਜਾ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।'[89] ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੀਣ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਹਿਮ ਸਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਈ ਦੀਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰਿਆ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੁਵਜਯ ਜਾਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 4/119 ਅਨੁਸਾਰ, 'ਭਗਵਾਨ

ਬੁੱਧ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।'[90]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ 'ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਥੋ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਨੀ ਵੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਰੱਖਣ।'[91]

ਬੋਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਥੇਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨ੍ਹਾਂ ਥੇਰੀਆਂ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਥੇਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਥੇਰੀ ਗਾਥਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਇਹ ਥੇਰੀਆਂ ਰਾਜ ਮਹਿਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।'[92] ਇਹ ਕਥਨ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਰਮਣੀ, ਕਾਮਨੀ ਜਾਂ ਪਤਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਵੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: 'ਸਾਧਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।'[93] ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਚਲ ਮਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਤੀ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਭਿਕਸ਼ਣੀ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯਮ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕੁਰਾਨ, ਸੁੰਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਹਨ।'[94] ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਤੇ ਹਦੀਸ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ (ਜੋ ਕਿ ਅੱਲਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀ ਹਨ)। ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੀਣ ਦਸ਼ਾ ਇਸੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਨਹੀ ਹੈ ਪਰ 'ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੁਲਾਂ ਜਾਂ ਇਮਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਮੀ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਕਨੂੰਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ।'[95]

ਕੁਰਾਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਤਨੀਆਂ ਰੱਖਣਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਹੈ

> ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰੋ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਚਾਰ, ਪਰ ਜੇ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ।[96]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰਤਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਤੀ ਰੱਖਣਾ ਗ਼ੈਰ ਕਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਅਣਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ।'[97]

ਕੁਰਾਨ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਮਰਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਹੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਮਰਦ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ:

> ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨੀਵੀਂ ਰੱਖਣ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਣ। ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪਤੀ, ਪੁੱਤਰ, ਭਾਈ, ਭਤੀਜਾ, ਭਾਣਜਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ, ਆਸ਼ਰਿਤਾਵਾਂ, ਨਾ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਬਾਲਕ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੀਨਾ ਢੱਕ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾ

ਖੋਹਲਣ, ਪੈਰ ਧਮਕਾਉਂਦੀਆ ਨਾ ਤੁਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਦਾ (ਗਹਿਣਾ ਆਦਿ) ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ।[98]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਦੇ ਦੀ ਜਕੜ ਬੰਦੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਜੀਣ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਹਵਾ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਤਰਸਣ ਲੱਗੀ। ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਲਾ ਪੰਨਾ ਇਹੀ ਕਾਲ ਹੈ।'[99] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੀਣ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦਿਆ ਕਿਹਾ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵਿਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥
ਭੰਡਿ ਮੁਆ ਭੰਡਿ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨਿ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਅਹਿ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥[100]

ਇਸਤਰੀ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰਾਂ, ਚੌਦਾਂ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਠੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਰਚਨਹਾਰ ਇਸਤਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੂਤਕ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਪਰਾਏ ਧਨ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕ ਲੋਭ ਹੈ ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕ ਕੂੜ॥
ਅਖੀ ਸੂਤਕ ਵੇਖਣਾ ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪ॥[101]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਇਸਤਰੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਤੀਆ ਏਹ ਨ ਆਖੀਅਨੁ ਜੋ ਮੜੀਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹਿ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ॥
ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ॥
ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤੁ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲਨਿ॥ [102]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣੀ, ਦੋਹਾਗਣੀ ਤੇ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਾਣਗੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਸਦਾ ਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਰਾਧਿਆ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਦਾ ਸੋਹਾਣਗੀ ਪਿਰੁ ਰਾਖਿਆ ਉਰਧਾਰਿ॥
ਮਿਠਾ ਬੋਲਹਿ ਨਿਵ ਚਲਹਿ ਸੇਜੈ ਰਵੈ ਭਤਾਰੁ॥ [103]

ਦੋਹਾਗਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲ਼ੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਭਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਦੋਹਾਗਣੀ ਮਹਲ ਨ ਪਾਇਨੀ ਨ ਜਾਣਨਿ ਪਿਰ ਕਾ ਸੁਆਉ॥
ਫਿਕਾ ਬੋਲਹਿ ਨ ਨਿਵਹਿ ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਸੁਆਉ॥ [104]

ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜਸ ਜਾਂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਹਉਮੈ ਗਈ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰਿ॥
ਪਿਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਸਦਾ ਚਲੈ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥ [105]

ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਚਿਤਰੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਲਯੁਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਸੁਭਾਅ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਰੰਨਾ ਹੋਈਆ ਬੋਧੀਆ ਪੁਰਸ ਹੋਏ ਸਈਆਦ॥

ਸੀਲ ਸੰਜਮੁ ਸੁਚ ਭੰਨੀ ਖਾਣਾ ਖਾਜ ਅਹਾਜੁ॥
ਸਰਮ ਗਇਆ ਘਰਿ ਆਪਣੇ ਪਤਿ ਉਠਿ ਚਲੀ ਨਾਲਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਏਕ ਹੈ ਅਉਰ ਨ ਸਚਾ ਭਾਲਿ॥[106]

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਪਤਨੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ ਹੈ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀ ਭੂਤ-ਭੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਥਨ ਹੈ:

ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤ ਹਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ
ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗਿ ਲਾਗੀ॥
ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਇਆ
ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ॥[107]

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਰਵੱਈਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਫਿਰ ਵੀ ਅਬਲਾ ਜਿਹੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ੍ਵਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਨਿਮਨ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦੀ ਇਕ ਸੰਤੋਖੀ ਜੀਵ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਦੋਹਾਗਣੀ, ਕਲਯੁਗੀ ਜਾਂ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਹਨ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਵਡ ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ। ਆਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਕਿੱਸੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਪਰ ਨਾਰੀ ਜਾਂ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗਮਨ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਵੇ।[108]

ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿੱਤਰ (2) ਵੀਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ (3) ਕਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿੱਤਰ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ

ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਪਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਬਣੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਕਰਮਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਪਈ ਸੀ ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[109]

ਇਹਨਾਂ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰਮਈ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕਮੁਖਤਾ ਨਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਖਾਂਤਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵੀਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਉਕਤਿ ਬਿਲਾਸ, ਚੰਡੀ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਾਉਤੀ ਜੀ ਕੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮੁਰਦਾ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀ ਰੂਹ ਫੂਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਵਰਗੇ ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਚਰਿੱਤਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਲਈ ਮਾਣ ਮਈ ਦਰਜਾ ਦੁਆਇਆ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਾਣੀ ਜਾਂ ਅਬਲਾ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਨਾ ਬੈਠੀ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਪਛਾਣੇ।

ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਕਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਕਾਮ ਖੇਡ ਅਤੇ ਛਲ ਕਪਟ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜੇ ਆਪਣਾ

ਰਾਜ ਖੁਹਾ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵਿਲਾਸਤਾ ਵੱਲ ਰੁੱਝ ਗਏ ਸਨ। ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਲਾਸ ਰੁਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਬੱਸੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਬੇਬਸੀ ਨੇ ਹੀ ਛਲ ਕਪਟ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਕਪਟੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗਮਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜੋ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਾਮੁਕ ਇਸਤਰੀ ਵਾਲਾ। ਕਾਮੁਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਅਢੁੱਕਵਾਂ ਵਰ ਜਾਂ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦੀ, ਪਦ, ਸਿਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਤੇ ਰੋਮਾਵਲੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿੰਦਾ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਘਿਆੜੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਮਰਦ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਥਨ ਹੈ:

> ਦਾਮ ਕਾਢਿ ਬਾਘਣਿ ਲੈ ਆਇਆ॥
> ਮਾਉ ਕਹੈ ਪੂਤ ਬਿਹਾਇਆ॥
> ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਕੋ ਘੁਣ ਖਾਇਆ॥
> ਤਿਨ ਡਾਲ ਮੂਲ ਚੁਣ ਪਾਇਆ॥ [110]

ਗਿਆਨ ਤਿਲਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਘਿਆੜੀ ਹੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

> ਬਿੰਦ ਔਰ ਭਗ ਬਾਘਣਿ ਔਰੈ
> ਬਿਨ ਦਾਂਤਾਂ ਜਗ ਖਾਯਾ[111]

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲਚੀ ਕੁੱਤਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰੜਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਧੋ ਆਵਹਿ ਘਰਿਬਾਰੀ, ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ਹਮਾਰੀ॥
ਹੇਠ ਬਿਛਾਵਹਿੰਗੇ ਤੁਲ ਤੁਲਾਈ, ਉਪਰ ਉਚੀ ਕਰਿ ਬੈਠਾਈ॥
ਫੂਲ ਬੈਠਾ ਨਿਰੰਜਨ ਪਾਇਆ ਸਿਖਿ ਕੀ ਘਰਿਨੀ ਲਾਗੈ ਪਾਇ॥
ਉਸ ਕਾ ਰੂਪ ਦੇਖ ਉਸ ਕਾ ਕਾਮ ਢਲ ਜਾਇ॥
ਸਿਖ ਕੇ ਪੁਤਰ ਕਾ ਮੁਖ ਲੇ ਚਲੋਲੇ॥
ਜੈਸੇ ਕੁਤਾ ਹਡਿ ਕਉ ਬਿਰੋਲੇ॥[112]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਮਰਦਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਰਦ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਮਰਦ ਵੱਲੋਂ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਦਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਆਪ ਮਰਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਗਤ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੂਜੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਇਕ ਕਰਦੀਆਂ ਖੁਦੀ ਗੁਮਾਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਨੈ ਵੇ ਅੜਿਆ॥
ਇਕ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨਿਤ ਖੁਆਰ, ਸੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨੈ ਵੇ ਅੜਿਆ।
ਮੈਡੇ ਸੋਹਣੇ ਯਾਰ ਦਾ ਕੀ ਇਤਬਾਰ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵੇ ਅੜਿਆ।[113]

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਕੱਤਣਾ, ਤੁੰਬਣਾ, ਅਟੇਰਨਾ, ਦਾਜ ਬਨਾਉਣਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ:

ਕਿਤ ਗੁਣ ਲਗੇ ਸਹੁ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ॥

ਕਤਣੁ ਸਿਖ ਨੀ ਵਲੱਲੀਏ ਕੁੜੀਏ, ਜੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਲੋੜੇਂ ਖਾਰੀ॥
ਤੰਦ ਟੁੱਟੀ ਅਟੇਰਨ ਭੰਨਾ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਕਰ ਕਾਰੀ॥
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਅਮਲਾਂ ਬਾਝ ਖੁਆਰੀ॥[114]

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਕਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਰਿੱਤਰ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਸਵੰਦ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਪਾਵੇਂਗਾ ਦੀਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫਕੀਰਾ ਹੋਰ ਭੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋਇ।
ਟੋਪੀ ਮੈਲੀ, ਸਾਬਣ ਥੋੜਾ, ਬਹਿ ਕਿਨਾਰੇ ਧੋਇ।
ਮੀਣੀ ਢੱਗੀ ਨਾਮ ਸਾਈਂ ਦਾ, ਅੰਦਰ ਬਹਿ ਕਰ ਚੋਇ।
ਉਛਲ ਨਦੀਆਂ ਤਾਰੂ ਹੋਈਆਂ ਮੈਂ ਕੰਢੇ ਰਹੀ ਖਲੋਇ।
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈ ਦਾ ਹੋਣੀ ਹੋਇ ਸੋ ਹੋਇ।[115]

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ।
ਸੱਦੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੋ ਕੋਈ।
ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੋਈ।
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਪ ਹੈ ਆਪਣੀ ਆਪ ਕਰੇ ਦਿਲ ਜੋਈ।[116]

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ:

ਸੱਜਣ ਬਿਨੁ ਰਾਤੀ ਹੋਈਆਂ ਵਡੀਆਂ॥
ਮਾਸ ਝੜੇ ਝੜ ਪਿੰਜਰ ਹੋਇਆ, ਕਣ ਕਣ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆ॥
ਇਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆ ਛੁਪਦਾ ਨਾਹੀ, ਬਿਰਹੁੰ ਤਣਾਵਾਂ ਗੱਡੀਆਂ॥[117]

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਦਮੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਪਤੀ ਜਾਂ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗਲ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਔਖੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇਂ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨੀ ਮੈ ਭੀ ਢੋਕ ਰਾਂਝਣ ਦੀ ਜਾਣਾ, ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਚੱਲੇ।
ਪੈਰੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਪਿਆ ਇੱਕਲੇ।
ਨੈ ਭੀ ਡੂੰਘੀ ਤੁਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ੀਹਾਂ ਤਾਂ ਪੱਤਣ ਮੱਲੇ।
ਜੇ ਕੋਈ ਖਬਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਲਿਆਵੇ, ਮੈਂ ਹੱਥ ਦੇਨੀਆਂ ਛੱਲੇ।[118]

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਠੋਸ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੇ ਸਮੂਰਤ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਬਲਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਡੇਰੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਚੰਗੀ, ਸੁਘੜ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਬਣਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਬਿਰਹਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੀੜੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਙਿੱਥੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜੀ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਬੜੀ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ, ਨਿਰਲੱਜ ਤੇ ਢੀਠ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸਿਰੜਤਾ ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੋਨੋਂ ਰੂਪ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਨਪਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਅਪਹਰਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀ ਤੋਹਫਿਆਂ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਅਕਲ, ਫੱਫੇ ਕੁੱਟਣੀ ਜਾਂ ਸੁਆਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਬੜੀ ਨਖਰੇਲੋ ਤੇ ਦਾਅ ਪੇਚ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਕਹਿਰ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀ ਹੀ

ਰਹੀ ਹੈ:

ਰਾਂਝਾ ਕਹਿੰਦਾ ਭਾਬੀਓ ਰੰਨ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ।
ਛੋਹ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੇ ਇਕ ਵਾਰ।
ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵ ਲੜ ਮੋਏ, ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ ਨਾਰ।
ਜੰਗ ਇਮਾਮਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ।[119]

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਠੀਲੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਮਰਦ ਕੋਈ ਆਨਾ-ਕਾਨੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ:

ਓੜਕ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਾਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਾਵਣ।
ਖ਼ਜਲ ਕਰਕੇ ਦੀਨੋ-ਦੁਨੀਆਂ, ਬਾਹਿਰ ਕੱਢ ਵੰਜਾਵਣ।[120]

ਪੀਲੂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਖੰਡਣ ਤੇ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਬੁਰੀ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹ
ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਜਾਦੂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਪਾ।
ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਝਾਟੇ ਤੇਲ ਨਾ ਪਾ।
ਰੰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਚਲਿਆ ਆਵੇਂ ਜਾਨ ਗੁਆ।[121]

ਮੁਕਬਲ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਤੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇ:

ਆਖਰ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਬੇ-ਵਫ਼ਾ ਹੁੰਦੀ
ਅਸਾਂ ਡਿੱਠੀ ਹੈ ਠੋਕ ਵਜਾ ਹੀਰੇ।
ਸੁਖਨ ਮਸਤੀ ਆਖਿਆ ਮੁਕਬਲੇ ਨੇ
ਨਹੀਂ ਰੰਨਾ ਥੋਂ ਮਿਹਰ ਵਫ਼ਾ ਹੀਰੇ।[122]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੇ ਅਜਿਹੀ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇ:

ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਜੋਰੀ ਕਰਨੈ ਕਾਜੀ, ਡਰੇ ਖੁਦਾਇ ਥੋਂ ਨਾਹੀ।
ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਰੰਝੇਟਾ ਹੈ ਜਾਣੇ ਸਭ ਲੁਕਾਈ।
ਲੈ ਕਰ ਵੱਢੀ ਹੱਕ ਗਵਾਏ, ਕੱਢ ਕਿਤਾਬ ਵਿਖਾਈ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਹੀਰ ਜੁ ਆਖੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਭਲਾ ਨਿਆਉਂ ਚੁਕਾਈ।[123]

ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਿਅੰਕਰ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘੜੇ ਦੇ ਕੱਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਜ਼ੋਖਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਜਾਇ ਵੜੀ
ਕੰਬ ਗਏ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ਮੀਆਂ।
ਫਜ਼ਲ ਯਾਰ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਨਾ ਮੋੜਿਆ ਸੂ
ਹੋਈ ਯਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਰਵਾਨ ਮੀਆਂ।[124]

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਸੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਣੀ ਦੇ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਅੜ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤੁਰਸਾਂ ਮੂਲ ਨਾ ਮੁੜਸਾਂ ਰਾਹੋਂ
ਜਾਨ ਤਲੀ ਪਰ ਧਰਸਾਂ।
ਜਬ ਲੱਗ ਸਾਸ, ਨਿਰਾਸ ਨਾ ਹੋਸਾਂ
ਮਰਨੋ ਮੂਲ ਨਾ ਡਰਸਾਂ।[125]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰਾਂਗਣ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਜਾਨ ਧਰ ਕੇ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਡੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਭਰੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਰੂੜੀਗਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ (ਰਮਾਇਣ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ) ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਏ ਵਿਚ ਹਾਰੀ ਜਾਂ ਜਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿਮਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਘਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਫਿਰ ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੀਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ

ਛੱਡੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਰੋਏ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮੱਤ ਵਾਲੀ, ਮਰਦ ਦੀ ਕਾਤਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋਥੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1 नारी, पत्नि, जोरू, मादा
राम चन्द्र वर्मा, **संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर**, पृ. 1042.

2 ਨਿਰੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 65.

3 ਉਰਦੂ-ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 599.

4 आर्यो को कन्याऐं उतनी ही प्रिय थी जितने पुत्र। कमनीय कन्याओं की प्राप्ति के लिये वे पूषा देवता की मनौती करते थे। अपने दौहित को वे पुत्र के अभाव से अपनी सम्पति का अधिकारी बना देते थे।
कमला (उधरित), **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 38.

5 17–18 वर्श की आयू से पूर्व लड़कियों के विवाह नहीं होते थे। शिक्षा काल में लड़कियां भी लड़कों की तरह ही ब्रहम्चर्य का पालन करती थी। गुरूओं के आश्रमों में गुरू पत्नी के सरंक्षण में एक लम्बें समय तक रहकर उच्च्य शिक्षा प्राप्त करने वाली अनेक स्त्री ब्रहम्चारियो का उल्लेख भी ऋग्वेद में कई स्थानों पर है। इसके बाद लड़के और लड़की दोनों को अपना जीवन साथी चुनने की पूर्ण स्वतंत्रता थी।
आशा रानी वोहरा, **भारतीय नारी, दशा और दिशा**, पृ. 4.

6 ब्रहाचर्येण कन्या युवान विन्दते पतिम, अर्थ
कमला (उधरित), **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 39.

7 कन्या द्वारा अभविस्त इस विवाहों के पश्चात माता पिता और भाई आदिकी सहमति भी तदनुसार होती थी। ऋग्वेद के एक स्थल पर उल्लेख है कि संकल्य, तपस्या, ज्ञान, शक्ति आदि गुणों से सम्पन्न पुरष को देखकर कन्या उसे अपने साथ विवाह करने का निमन्त्रण देती हैं और सन्तान प्रापति की कामना करती हैं।
वही, पृ. 39.

8 स्वयं सा मित्र वनुते ऋग्वेद
वही, पृ. 111.

9 ...क्योंकि पिता पितुसत्तात्मक समाजों में वंश चलाने वाला तथा कुल की सम्पति का उतराधिकारी पुत्र ही होता है। फिर ऋग्वेदिक आर्या योद्धा भी थे, उन्हें निरंतर युद्ध करने पड़ते थे। इन युद्धों में पुत्रियों की अपेक्षा पुत्र अधिक उपयोगी होते थे। दूसरे पुत्र जन्म से लेकर मरण तक पितृकुल में रहता था और अपने कुल परंपराओं को जीवित रखने के लिए प्रत्येक संभव प्रयत्न करता था। इसके विपरीत पुत्री केवल विवाह से पूर्व तक ही पितृग्रह में रहती थी।

डा. शिवराज शास्त्री, **ऋग्वैदिक काल में परिवारिक सम्बन्ध**, पृ. 215.

10 सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी रवश्रूवां भव।
बनान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिवेवश्वु।।
कमला, **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 40.

11 अयज्ञो वा एब योडयपत्नीक। तै. ब्रा.
(उधरित), वही, पृ. 40.

12 आ नो अग्ने सुमति संभलो गमेदियां कुमारी सह नो भगेन।।
(उधरित), कुजूर स्कॉलास्क्ति, **वेद एवं धर्म शास्त्रीय साहित्य में नारी**, पृ. 16

13 इस काल में माता के नाम से पुत्रों का उल्लेख होता था मातृपरक नामों से व्यवहुत किया जाता था। पविृती मानव के समान महत्व को इंगित करती है। वेद मन्त्रों में अनेक प्रकिृतिक शक्तियों को माता के रूप में निरूपित किया गया है।
कमला (उधरित), **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 119.

14 ऐसी नारियां जो विधवा बनने के बाद फिर विवाह नहीं करती थी।
कुजूर स्कॉलास्क्ति, **वैदिक एंव धर्मशास्त्रीय साहित्य में नारी**, पृ. 71.

15 जो विधवा दूसरी बार विवाह करती है, उसे 'पुन र्भू' कहा जाता है।
वही, पृ. 71.

16 नियोग यह उस प्रथा का नाम है, जिसके अनुसार निरसंतान विधवा अपने देवर अथवा अन्य निकट सम्बन्धी से सन्तान प्राप्त कर सकती है।
वही, पृ. 72.

17 सौभाग्यमस्यै दत्वाया ग्थास्तं वि परतेन
(उधरित), वही, पृ. 78

18 स्त्रियों हि दास आयुधानि चक्रे
(उधरित), वही, पृ. 78

19 अथर्ववेद में दासी शब्द घरेलू काम करने वाली परायी (अनार्या) लड़की के लिए प्रयुक्त है। इस के विष्य में यह भी कहा गया है कि वह बदचलन है।
(उधरित), वही, पृ. 88

20 भातृहीन कन्याओं की स्थिति उत्तम नहीं थी। उन्हें वर प्रापति में कठिनाई का सामना करना पड़ता था और इस भय से युवक उनसे विवाह करने से हिचकिचाते थे कि कहीं उनसे उत्पन्न पुत्र वधू का पिता न ले ले। ऋग्वेद में भ्रातृहीन कन्या को इधर उधर घूमने वाली कहा गया है और पापी लोगों से तुलणा की गई है। भ्रातृहीन कन्या को योग्य पति प्रापति के लिए स्वयं सक्रिय एंव स्चेष्ट होना पड़ता था। यह भी संभव था कि भाई की संरक्षता के अभाव से दुष्ट लोगों के चुंगल में फंस जाने के कारण वेश्वावृति के लिये विवय हो जाती थी।
कमला, **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 79.

21 कन्या का गिराया हुआ भ्रूण भूत बनकर उसका पिता, पति अथवा भाई बनकर ही आता है।
कुजूर स्कॉलास्क्ति, **वैदिक एंव धर्मशास्त्रीय साहित्य में नारी**, पृ. 10.

22 महानगनी और पुंश्चली। महानगनी का अर्थ प्रेमिका है। ...पुंश्चली का शाब्दिक अर्थ है

पुरूषों के पीछे दौड़ने वाली अर्थात व्यभिचारिणी।
वही, पृ. 92.

23 तैत्तिरीय ब्राह्मण में विवाह एक यज्ञ माना गया है। (अयज्ञों का एव योऽपत्नीक) जिसकी पत्नि नहीं है वह यज्ञ के बिना है और इस लिये वह तिरस्करणीय है।
वही, पृ. 26.

24 अर्द्धों ह वां एक आत्मनो खज्जाया
तस्माद्यावाज्जाया न विन्दते नैव
तावत्प्रजायतेऽसर्व्वो हि तावदभवत्यथ
यदैव जाया विन्दते थ प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवंति
वही, पृ. 26.

25 शतपथ ब्राह्मण में राजा की चार पत्नियों महिषी, वावाता, परिवक्ता और पालागली के लिए चार सौ दासियों का उल्लेख है।
मंजुला गुप्ता, **ब्राह्मण ग्रन्थों में नारी**, पृ. 46.

26 राजा की पहली परिणीता रानी महिशी जो कि उच्च कुल से सम्बन्ध रखती थी, सौ राजपुत्रियों की स्वामिनी होती थी।
वही, पृ. 46.

27 वावाता की सौ क्षत्रिय कन्याऐं दासियां थी।
वही, पृ. 46.

28 इसी प्रकार परिवक्ता की सौ ग्राम कन्याऐं सेविकाऐं थी।
वही, पृ. 46.

29 पालागली की सौ क्षत्रिय कन्याऐं सेविकाऐं थी।
वही, पृ. 46.

30 शुद्धा यदर्यजारा न पोषाण धनापति
कुजूर स्कॉलास्किता, **वेद और धर्मशास्त्र में नारी**, पृ॰ 23.

31 मैत्रायणी संहिता के अनुसार स्त्री जुए और मद्य के समान है। मानव समाज के महादोषों में से एक है।
(उधरित), गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 68.

32 शतपथ ब्राह्मण में ही स्त्री को पुरूष का अर्द्धभाग भी कहा गया है। फिर भी पति के भोजन कर चुकने के पर ही पत्नी को भोजन करने का आदेश दिया गया है। वह स्त्री जो पति को उलट कर उतर नहीं देती, प्रशंसनीय मानी गई है। (गोपथ ब्राह्मण)
(उधरित), वही, पृ. 68.

33 नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि।
वहहं चरत्री परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतत्र देद यद्गोत्रस्त्वमसि।
जाबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामों नाम
त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालों ब्रुवीथा इति छान्दोग्योपनिष्द
(उधरित), कुजूर स्कॉलास्क्ता, **वेद और धर्मशास्त्रीय साहित्य में नारी**, पृ. 81.

34 नर (पति) बिना नारी (पति के) अर्द्ध युगल ही कहलाता है। जिसकी पूर्णता की पुर्ति

नारी द्वारा ही हो सकती है।
(उधरित), वही, पृ. 74.

35 विदुषी पुत्री पाने की इच्छा करने वालों के लिये चावल और तिल की घृत युक्त खिचड़ी खाने का विधान भी किया गया है।
(उधरित), वही, पृ. 76.

36 कन्याओं को व्यावहारिक और नैतिक षिक्षा भी दी जाती थी। उन्हें पत्नी विशयक कर्तव्यों का सुचारू रूप से बौध कराया जाता था। सीता को जैसा कि उन्होंने राम के साथ बन चलने का आग्रह करते समय कहा था, अपने माता पिता से पत्नी के कर्तव्यों की समुचित शिक्षा मिल चुकी थी।
डा. विजय श्री, **अध्यात्मक रामायण : एक विवेचनात्मक अध्यन** (रामानन्द) पृ. 125.

37 आश्रमों में नारी का जाना वर्जित नहीं था। राम के साथ सीता अनेक ऋषियों के आश्रमों में गई और सभी जगह उसका स्वागत हुआ।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 105.

38 किन्तु यहां विधवाओं को पुर्न विवाह से वंचित रखा गया था, वहा उन्हें सम्मान का भी अधिक पात्र बना दिया गया था। दशरथ की विधवा रानियां अपनी समस्त सम्पति की स्वामिनी थी और दान पुन्न आदि में सुखपूर्वक अपना समय बिता रही थी।
वही, प्र. 110.

39 उस समय यद्यपि स्वयंवर की प्रथा थी तणपि कन्याऐ स्वछन्द नहीं थी। उनका स्वंयवर स्वेच्छासग्मत नहीं होता था।
वही, पृ. 61.

40 पिता द्वारा निर्धात शर्तो को पूरा करने वाला व्यक्ति ही कन्या का पति हो सकता था।
कमला, **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 44.

41 ढोल, गंवार, शुद्र पशु तथा नारी किसी न किसी अर्थ में कमजोर होते है, असमर्थ होते है। अतएव वे तार दिये जाने योग्य है।
शंकर दत्त ओझा, **संस्कृति की मंदाकिनी**, पृ॰ 40.

42 पर्दा प्रथा का उद्देश्य स्त्री को दुष्ट चक्षु में बचाना था। किन्तु राम के मत में स्त्री अपनी रक्षा स्वयं अपने चरित्र के बल से करती है। सीता ने अपने तेज से ही स्वयं अपनी रक्षा की थी।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 104.

43 मैं पिता की आज्ञा से राज तो क्या पत्नी भी भरत को दे सकता हूँ।
(उधरित), वही, पृ. 104.

44 यदि स्त्री को पूर्ण देखभाल में न रखा जाय तो वह भृत कुल, पितृकुल और पतिकुल तीनों पर कलंक का टिक्का लगा सकती है।
(उधरित), वही, पृ. 103.

45 जब हनुमान ने नन्दी ग्राम जा कर भरत को राम के आग्मन की सूचना दी थी तो भरत ने प्रिय समाचार सुनाने के उपलक्षय में एक लक्ष गौ, अच्छे अच्छे सौ गांव और समस्त आभूषणों से युक्त परम सुन्दरी सौलह कन्याऐ दी।
डा. विजय श्री, **अध्यात्मक रामायण : एक अलोचनात्मक विवेचन (रामानन्द)**, पृ. 125.

46 अनेक पत्नियों वाला व्यक्ति प्रकत्या ही, किसी एक की और अधिक आकृष्त होता था, जेसे दशरथ कैकेयी की और। ऐसी दशाओं में अन्य पत्नियां उपेक्षित रह जाती थी। उनकी दयनीय दशा हो जाती थी। ...राज दरबारों में होने वाले अपत्नियों के घात प्रतिघात देश की राजनीति पर प्रभाव डालते थे, जिससे षडयन्त्र, ग्रहयुद्ध, आर्थिक संकट और बाह्य आक्रमण आदि हुआ करते थे।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी,** पृ॰ 85–86.

47 तुलसी दास ने इन सबका समाहार आठ दोषों साहस, अनुत, चपलता, माया, भ्रम, अविवोक, अशौच, अदया में कर दिया है। अबला होते हुए भी स्त्री दृसाहसी हो जाती है।
वही, पृ. 112.

48 स्त्रिया अविवेक की घर होती है। क्योंकि इनमें मिथ्या गर्व लहरें लेता रहता है और इसी से वे सरलता से लुभावे में आ जाती है।
वही, पृ. 113.

49 स्त्री में अशौच का शरीरक दोष भी है, ऋतुमती में ब्रह्महत्या का कुछ अंश विद्यमान रहता है।
वही, पृ. 114.

50 स्त्रियः काइिचत्प्रजायन्ते चतसूः पंचकन्यका।
जातमात्रारय नश्त्यन्ति गायन्ति च हसन्ति।।
(उधरित), लज्जावती, **देवी भागवत पुराण में नारी की स्थिति,** पृ. 20.

51 नास्ति मातश्समो गुरू। महा
(उधरित), भारती आर्य, **समृतियों में नारी,** पृ. 20.

52 देवी के उत्सवों तथा नवरात्र व्रतों पर लोग प्रतिदिन कन्या का पूजन किया करते थे। नवरात्रों में पहले दिन एक और क्रमशः एक कन्या को बढ़ाते हुए नए दिन नौ कन्याओं का पूजन किया जाता था।
लज्जावती, **देवी भागवत पुराण में नारी की स्थिति,** पृ. 22.

53 उस समय स्त्रियों की शिक्षा की उचित व्यवस्था थी। उनको पढ़ाने का काम प्रायः अनुभवी विद्वानों को सौपा जाता था। दम्यन्ती स्वमंवर में कपटवेश धारी इन्द्र आदि को दम्यन्ती ने अपनी विद्या के बल पर पहचाना था।
भारती आर्य, **समृतियों में नारी,** पृ. 21.

54 स्त्री शुद्ध दृिजबधुनाम न वेद श्रवण मतम।
तेषाभेव हितायाप्र, पुराणानि कृताति च।।
लज्जावती, **देवी भागवत पुराण में नारी की स्थिति,** पृ. 30.

55 ऋषीणामपि का शकि सृष्ट रामामते प्रजाम
(उधरित), गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी,** पृ॰ 117.

56 शान्तिपर्व में कहा गया है कि जीते हुए देश के सिंहासन पर राजा के भाई, पुत्र या पोत्र को बैठाना चाहिये किन्तु यदि कोई पुत्र न हो तो राजा की पुत्रि को यह पद मिलना चाहिये।
भारती आर्य, **स्मृतियों में नारी,** पृ. 21.

57 महाभारत में कुन्ती ने युधिष्ठिर को उपदेश दिया है कि शक्ति के प्रयोग से ही अपना अधिकारमिलता है।

वही, पृ. 22.

58 ऐसी कन्याओं को कुल के लिये कलंक माना जाता था। उसके लिए पापिनी तथा कुलकलंकिनी आदि शब्दों का प्रयोग किया जाता था।

लज्जावती, **देवी भागवत पुराण में नारी की स्थिति**, पृ. 24.

59 तत्कालीन समाज में स्वयंवर की तीन विधियां प्रचलित थी। i) इच्छा ii) प्रण स्वयंवर iii) शोर्य स्वयंवर

वही, पृ. 41

60 पतिहीत स्त्री को सबलोग ऐसे ही कामना करते है जैसे पक्षी पृथ्वी पर पड़े हुऐ मांस की। इसीलिए स्त्री की स्वतंत्रा निषेध करने के तीन कारण थे। प्रथम कुदृष्टि से बचाने के लिये, द्वितीय आर्थिक आश्रय देने के लिये तृतीय वर्ण संकरता दोष से बचने के लिये।

गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 118.

61 बहुपत्नी प्रथा इतनी प्रचलित थी कि माता पिता भी अपनी कन्या का विवाह ऐसे व्यक्ति के साथ कर देते थे। जिसके पहले से ही एक या अधिक पत्नियां होती थी। कई बार पिता एक ही व्यक्ति के साथ अपनी कई कन्याओं का विवाह कर देते थे। राजा दक्ष ने अपनी साठ कन्याओं में से दस कन्याऐ धर्म को, 27 कन्याऐ चन्द्रमा को तथा 2 कन्याऐ भृगु को अर्पित की थी।

लज्जावती, **देवी भागवत पुराण में नारी की स्थिति**, पृ. 64.

62 सपत्नी संभव दुःख वेधव्यादधिकंत्विति।

वही, पृ. 65.

63 यदि जिदा सहस्र स्याजीवेच्य शारदा शतम्।

अन्नय कर्मा स्त्री दोषाननुकत्वा निधन ब्रजेज (महाभारत 22.7.6)

कमला, **ऋग्वेद में नारी**, पृ. 44.

64 न तासां रक्षण शक्यं कुर्त पुंसा कफान।

अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरूषेरिह।।

वाचा च वध वन्धैर्ना कलैशैर्वा वि विधैरस्तथा।

न शाक्या रक्षितुम नार्यस्ताहि नित्यमययता।।

गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 122.

65 स्त्रिय : श्रियश्च गेहेषु, न विशेषेडस्ति कंइचना मनु 126

भारती आर्य, **स्मृतियों में नारी**, पृ. 211.

66 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता

यत्रें तास्तु न पूज्यन्ते स्वस्तित्राफला :

गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 53.

67 न गश्हेण ग्रहस्थ स्थाय भार्याया कच्चेत गृही।।

यत्र भार्या ग्रहं तत्र भार्फ हीन हृहवनम।।

वही, पृ. 131.

68 मनु ने वर और कन्या के विवाह की आयू के सम्बन्ध में मत दिया है कि आपत्काल में 30 वर्ष का पुरूष और 12 वर्ष की कन्या से तथा 24 वर्ष का पुरष और सात वर्ष की कन्या से विवाह कर सकता है।
भारती आर्य, **स्मृतियों में नारी,** पृ. 159.

69 स्त्री के रजोदर्शन से पहले ही उसका विवाह करना आवश्यक था।
वही, पृ. 161.

70 स्त्री की रक्षा कुमारावस्था में पिता, युवावस्था में पति और वृद्धावस्था में पुत्र करते है, वह स्वतंत्रता की आकांक्षा न करे।
डा॰ लक्ष्मीदत्त ठाकुर, **प्रमुख स्मृतियों का अध्ययन**, पृ. 180.

71 विधवा माता के जीवित रहते हुए उसके पुत्र सम्पति में बटवारा नहीं कर सकते।
वही, पृ. 182.

72 माता को त्यागना पाप और अपराध दोनों ही समझा जाता था। चाहे वह पतित ही क्यों न हो।
वही, पृ. 182.

73 पत्नी के व्यभिचारिणी होने का दोष पति पर ही है। यदि स्वदैव निरत रहे और उनकी देख भाल रखे तो वह पुंश्चली क्यों हो।
गजानन शर्मा,, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 133.

74 सोम देवता ने स्त्री को पवित्र, गंधर्वों ने शिव वाणी अग्नि ने सबसे पवित्र होने की शक्ति दी है, इसलिए वह सदैव पवित्र हैं।
वही, पृ. 13.

75 विषणु स्मृति के अनुसार अपने पति की मृत्यु के बाद विधवा को ब्रह्मचय का पालन करना चाहिये, यदि वो जीवित रहती है तो केश कटा करके या श्रंगार न करके अपने शरीर को गाल देना चाहिये।
भारती आर्य, **स्मृतियों में नारी,** पृ. 176.

76 वशिष्ट मत अनुसार त्याज्या केवल चार प्रकार की व्यभिचारिणीयां ही है। गुरू गामिनी, शिष्य गामिनी, शूद्र गामिनी और पति हत्या प्रयासिनी।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी,** पृ॰ 134.

77 स्त्रियों की बुद्धि भी बालकों की तरह अस्थिर होती है अतः उनकी गवाही को मान्य न समझा जाय।
भारती आर्य, **स्मृतियों में नारी,** पृ. 271.

78 मनु का कथन है कि स्त्रियों से एकांतवास न करें क्योंकि इन्द्रियां प्रबल है और विद्धान को भी अपने नियम से च्युत कर देती है और उन्हें काम क्रोध के वश में कर देती है।
वही पृ. 81.

79 मनु के अनुसार विधवा का नियोग करना उच्चित नहीं हैं क्योंकि विधवा का नियोग कराने वाले स्नानत धर्म को नष्ट करते है। विवाह के मन्त्रों में कहीं नियोग का विधान नहीं है और न विधवाओं के पुर्न विवाह की ही विधि है।
वही, पृ. 167.

80 आगम कालीन समाज में अभिजात्य और सम्पन कुलों में बहु पत्नि का प्रचलन था।

सामान्यता एक ही पत्नि की प्रथा थी।
कोमल जैन, **जैन आगम में नारी,** पृ. 65.

81 अनेक उदाहरणों से हमें ज्ञात होता है कि पिता द्वारा अल्प आयू में बालकों का मोह त्याग कर दीक्षा ग्रहण कर ली जाती थी तो माता शिशुओं के पालन पोषण को अपना सर्वोच्य दायित्व मानती थी। उनके व्यस्क होते से पूर्व वह दीक्षा जैसे गम्भीर लक्ष्य की पहल नहीं करती थी।
वही, पृ. 74.

82 सास के अत्याचार कभी कभी इतने बढ़ जाते थे कि बहु उनसे त्राण पाने के लिए बौद्ध मठों में शरण लेती थी और भिक्षुणी बन जाती थी। इसके विपरीत सोम नामक सास को बहुओं के अत्याचार के कारण भिक्षुणी बनना पड़ा था।
वही, पृ. 137.

83 राजपत्नी मृदुलक्षणा काम मोहित परिव्राजक से शौच स्थान साफ करवा कर तथा फिर लज्जित करके उसका मोह भंग करती हुई अपनी स्तीत्व रक्षा करती है।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी,** पृ. 137..

84 बौध साहित्य से ज्ञात होता है कि धाय नियुक्त करते समय उसकी सुंदरता का भी ध्यान रखा जाता था। परिवार में एक से अधिक धाय रखने के उलेख भी मिलते है।
कोमल जैन, **जैन आगम में नारी,** पृ. 76–77.

85 कभी कभी पांच धाय भी विभिन्न प्रकार के कार्ये के लिखे रखी जाती थी। क्षीर धात्री–दूध पिलाने वाली, मजन धात्री–स्नानादि के निमित, क्रीड़न धात्री–शिशु को क्रीड़ा आदि कराने वाली, अंक धात्री–गोदी में खिलने वाली, पंडन धात्री अंलकार पहनाने वाली
वही, पृ. 77.

86 एक दासी की सेवा वृति से विद्याधर प्रसन्न हुआ और उसने दासी के सौंदर्य वर्द्धन के लिये औवधि (गोली) प्रदान की। परिमाणतः दासी अनिंध सुंन्दरी हो गई। चण्ड प्रद्योत जब दासी की सुन्दरता से अवगत हुआ तो उसने अपने दूत द्वारा सन्देश भेजा। दासी ने इधर में सूचित किया राजा स्वयं मुझ को लेने पधारे तभी मैं उनके दर्शतार्य आ सकती हूँ। अतः राजा गुप्त रूप से उपस्थित हुआ और दासी का अपहरण कर उसे ले गया। उदयन ने दासी को वापिस देने के लिये याजना की किन्तु चण्ड ने उसे अस्वीकार कर दिया। अतः दोनों में युद्ध हुआ और पराजित होने पर चण्ड के मस्तक पर 'दासी पति; शब्द अंकित किया गया।
कोमल जैन, **जैन आगम में नारी,** पृ. 77.

87 गणिका शब्द का अर्थ गणमान्य व्यक्तिों द्वारा भोगी जाने वाली नारी गणिका है तथा सामान्य वर्ग द्वारा भोगी जाने वाली नारी वेश्या कहलाती है।
वही, पृ. 79.

88 ऐसी कन्याओं को वेश्वावृति की तरफ उत्तेजित किया जाता था, जिनकी सुन्दरता के कारण अनेक कुँवारे उनके साथ विवाह कराने में इच्छुक होते थे। कई कन्याओं के माता पिता नहीं होते थे, जिनके कारण प्रस्थितियों वश भी वो ऐसे कार्य करती थी।
वही, पृ. 80.

89 वेश्याए और गणिकाएं समाज में फैलने वाले अनाचारों को बचाती थी, राजा पत्नी के रोगग्रस्त होने पर वेश्या के पास अपनी काम पिपासा की पूर्ति करता था। राजा जिस वेश्या के साथ गमन करता था उसके साथ किसी अन्य पुरूश के संसर्ग करने पर वह दण्ड का भागी होता था।
वही, पृ. 81.

90 युवजय जातक के 4/119 के प्रसंग के अनुसार ऐसे व्यक्ति को भी भगवान बुद्ध दीक्षित कर लेते थे, जिसकी पत्नी ग्रर्भिणी होती थी।
वही, पृ. 37.

91 स्त्री मन से अन्य सोचती है और वचन से अन्य बोलती है, कर्म से अन्य ही कुछ करती है। अतएव मुनि भी उन पर श्रद्धा न करे।
वही, पृ. 40.

92 थेरियां राज महिषियों से लेकर वेश्याओं और अछूतों के समाज के प्रत्येक वर्ग से आती थी।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 139.

93 साध्वियों को पुरूष परिचय त्याग देना चाहिए जो साधू की रक्षा के लिए अनिवार्य है।
कोमल जैन, **जैन आगम में नारी**, पृ. 40.

94 इस्लाम धर्म के प्रमुख आधार ग्रन्थ कुरान, सुन्न और हदीस है
विजय देव झारी, **हिन्दी कहानी में मुस्लिम जीवन और संस्कृति**, पृ. 39.

95 मर्दो की तरह कुरान मे यकीन करने पर भी औरते मुल्ला या इमाम नहीं बन सकती और न ही मस्जिद में नमाज पढ़ सकती है। मजहबी संगठनों तथा समुदाय के कानूनी मामलों में मुस्लिम स्त्री का कोई स्थान नहीं है और वह काजी भी नहीं बन सकती।
फूल रेणु गुहा, **भारतीय समाज में स्त्रियों की परिस्थिति**, पृ. 16

96 ययेच्छ व्याह करो दो–दो, तीन–तीन, चार–चार, पुनः यदि भय हो कि इंसाफ नहीं कर सकोगे तो एक ही।
राहुल सांस्कृत्यायन, **इस्लाम धर्म की रूप रेखा**, पृ. 113.

97 मुस्लिम औरतों के लिये एक समय में एक से अधिक पति रखना गैर कानूनी है। यदि कोई मुस्लमान औरत अपने पति के जीवित रहते और उसको तलाक दिये बिना ही एक और शादी करती है तो वह शादी अनुचित होगी।
विजय देव झारी, **हिन्दी कहानी में मुस्लिम जीवन और संस्कृति**, पृ. 39.

98 मुस्लमान स्त्रियों को कह दें कि दृश्टि नीची रखे, अपने गोप्य स्थानों को आच्छादित रखें जो (स्वयं) प्रकट है, उसके सिवाय अपने सौंदर्य को न दिखावें अपने पति, पिता, पुत्र, भाई, भतीजा, भाँजा, अपनी स्त्रियां दासियाँ, आश्रिताएँ, न सम्बन्ध रखने वाले पुरूष या बालक, जो स्त्री भेद नहीं जानते, इन सबके सामने के अतिरिक्त अपनी औढ़नी से सीना ढांक लें, अपने सौंदर्य को न खोलें, पैर धमकाती न चले, जिसमें कि छिपा (जेवर आदि) जान पड़े।
गजानन शर्मा, **प्राचीन भारतीय साहित्य में नारी**, पृ॰ 241.

99 भारतीय नारी के विकास के इतिहास का सबसे काला पृष्ठ यही काल है।
(उधरित), वही, पृ. 242.

100 ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ 473.
101 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 472.
102 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 787.
103 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
104 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 426.
105 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 651.
106 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1243.
107 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 634.
108 ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 85.
109 ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਸਾਰ**, ਪੰਨਾ 67.
110 ਪੁਖਰਾਜ ਕੌਰ ਜੋਹਲ, **ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ**, ਪੰਨਾ 18.
111 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 30.
112 ਪ੍ਰੋ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ, **ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ**, ਪੰਨਾ 73.
113 ਪੁਖਰਾਜ ਕੌਰ ਜੋਹਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ**, ਪੰਨਾ, 36.
114 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
115 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
116 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.
117 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.
118 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.
119 ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 39
120 (ਉਧਰਿਤ), ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੰਧੂ, **ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ**, ਪੰਨਾ 71.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ:

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

(ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਠੀਕ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਰਲਾਅ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿੱਖਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ (ਮੁਸਲਮਾਨ) ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਨ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਹੁਕਮਨਾਮੇਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਆਦਿ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1469 ਈ: ਨੂੰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। (ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਹ ਸਥਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਬੇਦੀ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ।[1] ...ਪ੍ਰਿੰ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਟਵਾਰੀ ਜਾਂ ਪਿੰਡ੍ ਦੇ ਭੱਟੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਸਨ।... ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇਵੀ

ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਨੇਕ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ।'[2]

'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਬਹੁਤ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।'[3]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਹੈ:

> ਜਬ ਬਾਬਾ ਬਰਸ ਸਤਾਂ ਕਾ ਹੋਇਆ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪਾਂਧੇ ਕੇ ਪਾਸ ਲੇ ਗਇਆ। ਕਾਲੂ ਕਹਿਆ ਪਾਂਧੇ! ਇਸ ਨੂੰ ਪੜਾਇ। ਤਬ ਪਾਂਧੇ ਪਟੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਖਰਾਂ ਪੈਂਤੀਸ ਕੀ ਮੁਹਾਰਨੀ, ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲੱਗਾ ਪੜਨ।[4]

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

> ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਉ ਦਾਦੇ ਕਾਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੜਾਵਣੈ ਕੀ ਮਨਸਾ ਕਰੀ ਕਿ ਨਾਨਕ ਕਉ ਤੋਰਕੀ ਪੜਾਵਉ। ਤਬ ਜਦੋਂ ਕਾਲੂ ਮਕਦੂਮ ਸਦਾਇ ਕਰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਮੁਲਾਂ ਜੀ ਨਾਨਕ ਲੈ ਤਾਈਂ ਤੂੰ ਪੜਾਇ। ਤਬ ਲੇਹੁ ਤਖਤੀ ਪਹਿਲੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਾਗਾ ਪੜਨੈ। ਜੇ ਕਿਛੁ ਮੁਲਾਂ ਆਖੈ ਇਕ ਬਾਰ ਸੋ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਹਰਫ਼ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ। ਕਿਤਨਿਆਂ ਕਿ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਫਤਰ ਕਾ ਹਸੇਬ ਜਮਾ ਖਰਚ, ਵਾਸਲ ਜਿਤਨਾ ਸਾ ਸਭ ਮੁਲਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਲਿਆ। ਹਿੰਦਵੀ ਪਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਤੋਰਕੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਸਭ ਜਬਤ ਕੀਏ।[5]

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਸਮ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾਉਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫੋਕੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਰੀਤ ਦਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਧਾਗੇ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਜਤ-ਸਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਕੇ।[6]

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ

ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਚੁਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਭੇਜਿਆ, ਕਦੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਾਇਆ, ਕਦੇ ਦੁਕਾਨ ਖੋਹਲ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾਂ ਹੋਏ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ 'ਹੱਟੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ। ਹੱਟੀ ਲਈ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚੂਹੜਕਾਣੇ ਤੋਂ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਮਾਪੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਝਾੜ ਪਾਈ। ਸੌਦਾ ਨਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਤੁਸਾਂ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੀ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ?'[7]

'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦੇਵੀ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ: ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਤੇ ਲੱਖਮੀ ਦਾਸ ਜੀ।'[8]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਤੱਕ ਨਿੱਠ ਕੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਜਾ ਜੈ ਰਾਮ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸੱਦ ਕੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈ ਰਾਮ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਬ ਲੁਆ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਰਸਾਈ ਸੀ। ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਅਨਾਜ ਵੇਚਣਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਜਿਣਸ ਜਾਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਥੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਗਰੀਬ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਂਵ ਹੀ ਵਰਤਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਨਿਕਲਿਆ ਬਲਕਿ ਵਧ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਅਨਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[9]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਬੇਈਂ ਨਦੀ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਮੁੜੇ। ਬਹੁਤ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗੇ ਪਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਤਾਂ 'ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਲਸਮਾਨ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਸੀ, ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰਾਹੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਪਾਨੀਪਤ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮਥੁਰਾ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਬਨਾਰਸ, ਕਾਂਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਪਟਨਾ, ਕਲਕੱਤਾ, ਗਯਾ, ਭਾਗਲਪੁਰ, ਬਰਦਵਾਨ, ਮਨੀਪੁਰ ਆਸਾਮ, ਜਗਨਨਾਥਪੁਰੀ, ਗੋਰਖਮਤਾ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ, ਉਜੈਨ, ਸੋਮਨਾਥ, ਦੁਆਰਕਾ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰਸਾ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਅਜਮੇਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮਦਰਾਸ, ਪਾਂਡੀਚਰੀ, ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਬੜੌਦਾ, ਸੂਰਤ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਗਾਯਕਵਾੜ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਲਾਨੌਰ, ਸੁਜਾਨਪੁਰ, ਗੁਰਿਦਾਸਪੁਰ, ਕਾਂਗੜਾ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਮੰਡੀ, ਰਵਾਲਸਰ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਨੈਨੀਤਾਲ, ਪੀਲੀਭੀਤ ਨਾਨਕਮਤਾ, ਤਿੱਬਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕੁੱਲੂ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਵੱਲ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ, ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ, ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬਲ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਸੱਯਦਪੁਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਿਸ ਪੁੱਜੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। 'ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਫਰਵਰੀ 1483 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ।'[10] ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

'ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ, ਕਾਨਵਾਹਾ, ਚੰਦੇਰੀ ਅਤੇ ਘਾਘਰਾ ਦੇ ਚਾਰ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਰਾਜ

ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰੋਗੀ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 26 ਦਸੰਬਰ 1530 ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।'[11]

ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੰਨ 1520 ਈ: ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਜਿਤਿਆ ਅਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ... ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਯਦਪੁਰ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਦਾ ਨਿਰਦੈਤਾ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ।'[12]

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਐਮਨਾਬਾਦ (ਸਯਦਪੁਰ) ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

1521 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 'ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀ ਆਪ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਗੲੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਹੋਇਆ, ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਸਤੰਬਰ 1539 ਨੂੰ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।'[13]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਟਕ **ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ** ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਨ, ਸੱਚੇ ਸੌਦੇ, ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ, ਵੇਈਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਧੂਬੜੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਆਦਿ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਯਦਪੁਰ (ਐਮਦਾਬਾਦ) ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਕੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਟ, ਨਟੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀਏ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਬਾਬੀਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਘੜੇ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਕਾਲਾ ਪੰਡਿਤ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਪੰਡਿਤ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਨ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੰਘੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀਂ ਇਕ ਔਰਤ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮ ਨਾ

ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨਾਨਕ ਦਾ ਟੇਵਾ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਹਲੜ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਮੌਲਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਫਰੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਕਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਰਘ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁੱਚਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਫੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਕਲ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੁੱਤੀ ਚੋਰ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਲੇਖਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੁੜੀ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੁਰੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਵਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਕਲ ਸਾਹੇ ਜੋਰਾਂ 'ਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਂਧਾ ਵੀ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਿਦਆਂ ਹੀ ਜੱਟ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਛੱਡ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਇਸ ਉਲਾਂਭੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਤਾ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਡਾਂ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁੰਡਾ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਟੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਚੂਹੜਕਾਣੇ ਦੀ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਸੌਦਾ ਲੈ ਆਵੇ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰੁਪਏ ਸਾਧੂਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲੁਟਾ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਬੇਹੱਦ ਕਲਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮਾਰੀ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮਾਰੀ ਮਾਂ ਭੇਜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪਿਤਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਮਾਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਚੌਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਧਨ ਲੁਟਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਲਈ ਜੀਜਾ ਜੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਨ ਵਧੇਰੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਲੱਭ ਜਾਣ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ

ਨਾਅਰਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ: 'ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ'। ਮੌਲਵੀ ਨਵਾਬ ਅੱਗੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਰਦਾਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਝਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਵਛੇਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਨਾ ਡਿੱਗ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਛੇਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦਾ ਘੋੜਾ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨੋਕਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੱਤਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਆਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਆਪਣੇ ਚਲਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਭੇਡੂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਰਦਾਨਾ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲਾਲੋ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦਾਨਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮਰਦਾਨਾ : ਤੇਰੀ ਰੋਟੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਖੂਨ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲੋ ਦੀ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਨੰਹੁਆਂ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਦੁੱਧ। ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ।[14]

ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਧੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬਾਬਰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਉੱਪਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੱਥ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਡਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੌਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਾਬਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਬੇਪੱਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਘਸੀਟਦਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ।।...[15]

ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੇ ਲੋਧੀ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਸਾਏ ਨਗਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਸਿੱਜਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਆਏ ਹਨ: 1. ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰ 2. ਅਨਾਵੀ ਪਾਤਰ। ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤਾ, ਨਾਨਕੀ, ਸੁਲੱਖਣੀ, ਤੇ ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਦੀ, ਮੰਗਤੀ, ਬਾਂਦੀਆਂ, ਦੁਆਰ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ, ਤੀਵੀਆਂ ਆਦਿ ਸਭ ਆ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਨਾਵੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੈ, ਨਾਨਕੀ ਭੈਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

> 'ਧੁਬਰੀ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮਰੂਪ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੁਝ ਛਲ ਵਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਈ।'[16]

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੰ: 23 ਵਿਚ ਵੀ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮਰੂਪ ਗਏ, ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ, ਉਹ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਡੂ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

> ... ਤਬਿ ਨੂਰਸ਼ਾਹ ਕਉ ਖਬਰਿ ਹੋਈ। ਜੋ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਕੁਛੁ ਨਾਹੀ ਚਲਤ। ਤਬਿ ਨੂਰਸਾਹ ਸਭਨਾ ਕੀ ਸਿਕਦਾਰ ਥਾ। ਖਾਸੀਆ ਚੇਲੀਆਂ ਸਾਥਿ ਅਡੰਬਰੁ ਕਾਗਦਾ ਕੇ ਉਪਰਿ ਚੜਿ ਕਰਿ ਆਈ... ਤਬਿ ਨੂਰ ਸਾਹ ਭੀ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਕਰਿ ਥਕੀ, ਕੁਛੁ ਹੋਵੇ ਨਾਹੀ। ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤੋਸ ਜੋ ਗੁਨਾਹੁ ਪਾਇਆ ਮੁਹੁ ਤਲੈ ਕਰਿ ਰਹੀ।[17]

ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤਰਾਂਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਦਾ ਜੁਆਈ ਧੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਧੀ ਦੇ ਸੁਖੀ ਵੱਸਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜਵਾਈ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜੀ ਤੋਰਨ ਲਈ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ। ਅਜਕਲ ਮਾਮਲੇ ਪੱਤੇ ਦਾ

ਵੇਲਾ ਏ,ਨਵਾਬ ਲੋਧੀ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜੈ ਰਾਮ ਨੇ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ ਏ ਕਿ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਪਾਂਧੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੋਰ ਦਿਉ।[18]

ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਖੇੜ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਦੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ : ਡੰਗਰ ਸਾਡੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ?[19]

ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਉਜਾੜਨ ਦਾ ਉਲਾਂਭਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਮੇਰਾ ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦਾਗ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਦਾਗ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦੂਧਾ ਚਾਨਣੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਟੋਭੇ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗੇ ਹੋਣ। ਚੇਤਰ ਦੀ ਰੁੱਤ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝੂਲਦੀ ਸੀ। ਸੱਚ ਦੀ ਸੁੱਚੀ ਪੌਣ ਮੇਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੁਮਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਆਏ ਨੇ ਉਲਾਂਭਾ ਦੇਣ।[20]

ਜਦੋਂ ਸੱਚੇ ਸੌਦੇ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਖਫ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਘਰ ਹੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੁੰਡਾ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਘਰ ਈ ਨਾ ਵੜੇ ਤੇ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਏ?[21]

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਦੂਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਮੈਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਚਹੁੰ ਛਿੱਲੜਾਂ ਲਈ ਪਰਦੇਸ ਨਹੀਂ ਤੋਰਦੀ। ਭੱਠ ਪਵੇ ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਜੋ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਖੁਹਾਂਦੀ।[22]

ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਨਿੱਕਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿਹੜਾ ਮੋਕਲਾ ਜਾਪਦਾ ਏ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਰ ਨੇੜੇ। ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਪੁੱਤ। ਇਕ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕਦੀ।[23]

ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਧੀ (ਨਾਨਕੀ) ਵੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿਪਤਾ: ਘਾਬਰਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ? ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਖਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਹੋਸ਼। ਮੇਰੇ ਭੋਲੇ ਸਾਧੂ-ਸੁਭਾ ਪੁੱਤ ਦੀ ਕੋਈ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।[24]

ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਧਰਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਲੇ ਦਾ ਭਲਾ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਰਨੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਵਡੇਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰੌਢਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਖ਼ਮ, ਸਹਿਜ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਤਨ ਵਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ, ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਾਤਸਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ **ਨਾਨਕੀ** ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਇਹ੍ਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਡੱਟ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕੀ: ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਿਓ।[25]

ਇਸ ਦਾ ਭਰਾ, ਜਿਸਦੇ ਕਿ ਬਾਰ – ਬਾਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਹਲੜ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਲਾਂਭੇ ਉਸ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਬਣਨਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਿਰਫ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੋਲ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕੀ: ਤੂੰ ਘਰ ਬੈਠ ਬਾਪੂ, ਮੈ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਆਈ ਆਂ। ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।[26]

ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕੀ: ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿਉ। ਓਥੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।[27]

ਇਹ ਵੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਂ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ?

ਨਾਨਕੀ: ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਾਂਗੀ। ਮਾਂ, ਤੂੰ ਘਾਬਰ ਨਾਂ।[28]

ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਰਾ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕੀ: ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਿੱਕਾ ਵੀਰ ਏ, ਨਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਕਾਹਦਾ ਮਿਹਣਾ?[29]

ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਧਰਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਹੀ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੱਧਮਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਖ਼ਮ, ਸਹਿਜ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਤਨ ਵਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ ਵਾਲੀ, ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਸੁਲੱਖਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਇਹ ਇਕ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੁਖੀ ਹੈ।

ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਦੂਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦਾ ਤਰਲਾ ਮਾਰਦੀ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਸੁਲੱਖਣੀ : ਮਾਂ ਜੀ, ਉਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

....

ਸੁਲੱਖਣੀ: ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਰੋਕਿਆ। ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ। ਪਰ ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਾ "ਭੋਲੀਏ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਆ ਕਰਦੇ ਆਹੇ? ਅਰ ਓਥੇ ਕਿਆ ਕਰਾਂਗੇ? ਅਸੀਂ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਨਾਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਦੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਆਹੀ। ਉਸ ਆਖਿਆ "ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾਂ ਕਰ। ਦਿਨ ਦਿਨ ਤੇਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ

ਹੋਵੇਗੀ"। ਮੈ ਆਖਿਆ "ਜੀ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀ ਨਾਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲੋ"। ਉਸ ਆਖਿਆ "ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਰੁਜਗਾਰ ਦੀ ਕਾਈ ਬਣਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਦਾਇ ਲੈਸਾਂ। ਤੂੰ ਅਸਾਡੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ" ਤੇ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ।[30]

ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਧਰਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਲਾ ਹੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਨ ਪੱਖੋਂ ਸੂਖ਼ਮ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹੈ। ਬੋਲ ਪੱਖੋਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਪੱਖੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਚੌਥੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਾਠ ਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਜੁਆਨ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਦੂਗਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੁਆਰੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੁਆਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਦੁਆਰ ਪਾਲਿਕਾ: ਸਿਰਫ਼ ਕੁਆਰ ਕੰਜਕਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ।[31]

ਉਹ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੰਜਕਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਰਾਸ ਰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮਲਿਕਾ : ਅੱਜ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਅਰਘ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਵਾਦੀ ਤੇ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਕੰਜ ਕੁਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਮਿਤ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਰਾਸ ਰਚਾਵਾਂਗੀਆਂ।[32]

ਇਹ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਰਦਾਨਾ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਸ ਤੇ ਨੁਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਿਕਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਲਿਕਾ: ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਭੋਜਨ ਦਿਉ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੁਸ਼ਪ ਮਾਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰੋ।

....

ਮਲਿਕਾ: ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਦੇ ਵੱਟਣੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉ। ਕੇਸਰੀ ਚਾਵਲ, ਜੰਗਲੀ ਸ਼ਹਿਦ ਤੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਮਾਸ ਦਿਉ।[33]

ਇਹ ਹਰ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ

ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮਲਿਕਾ: ਬਹੁਤ ਸਿਧਾ ਸਾਦਾ ਭਗਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੇਤਨਯ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜਦ ਇਥੇ ਆਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰੂਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨੂੜ ਲਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਵਾਂਗੀ। ਬਸ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਕਰੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ।[34]

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕੰਵਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਕਾਮ ਖੇਡ ਖੇਡਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਪਰ ਕਾਮ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਲਗੱਭਾ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਦਗੰਧਾ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚਿਤ੍ਰਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ, ਗਾਇਨ, ਚਿਤਰਕਲਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰ ਵਾਲੀ ਤੇ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਅਨਾਵੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ॥
ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲਿ ਵਿਚ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥...[35]

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਵੀਂ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾ ਬਾਰੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ:

ਬਾਬਰ: ਅਸੀਂ ਗਾਜ਼ੀ ਹਾਂ, ਮੁਗਲ ਨਹੀਂ। ਜਿਤਨੇ ਕੈਦੀ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਘਰਾਂ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਓ....

ਅਕਾਸ਼ੀ ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਅੱਗਾਂ ਤੇ ਧੂੰਆਂ। ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਹਉਕੇ.... ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ਟੰਗੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਚੀਖ ਮਾਰ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਘਸੀਟਦਾ ਹੈ।...ਹਉਕੇ...।'[36]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਅਨਾਵੀਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਬਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਾਰ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਤੀਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਏਨਾ ਤਸ਼ਦਦ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਲਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਪਾਤਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਗ਼ਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ। ਹਮਾਯੂੰ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਪਰ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਮਾਯੂੰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਅਕਬਰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ। 'ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ 15 ਫਰਵਰੀ 1556 ਈ: ਵਿਚ ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 13 ਸਾਲ 9 ਮਹੀਨੇ ਸੀ।'[37]

ਅਕਬਰ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ।

5 ਅਪ੍ਰੈਲ 1605 ਈ: ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਨਿਆਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਕਬਰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। 'ਸਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਦੀਆਂ ਫੈਲ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ ਬੀਨੀਆਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਤਲਖ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰਸੂਖ਼ ਪਾਰਟੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਇਹ ਸਲਾਹ ਪਕਾਈ ਕਿ ਸਲੀਮ ਦੇ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।'[38]

'ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ

ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੇਟੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਪੱਗ ਬੰਨਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪੁਆਈ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਰ ਨਾਲ ਉਹ ਤੇਗ਼ ਬੰਨਾਈ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਬੇਗਮਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਦਇਆ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਾਵ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗਾਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇਵੇ।'[39]

1605 ਈ: ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਸਲੀਮ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ। ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜੰਜ਼ੀਰ ਲਟਕਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਇਹ ਜੰਜ਼ੀਰ ਤੀਹ ਗਜ਼ ਲੰਮੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਠ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ।...'[40] ਮਜ਼ਲੂਮ ਇਸ ਜੰਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਫਰਿਆਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

'1611 ਈ: ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਵਿਧਵਾ ਮਹੇਰ-ਉਲ-ਨਿਸਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਮਲਿਕਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਸਮਰਾਟ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਿਡੌਣਾ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੇਗਮ ਲਗਪਗ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।'[41]

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਬਗਾਵਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈ।'[42] 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 12,000 ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ

ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਹਫਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਖੁਸਰੋ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦਈ ਭਰਾ ਖੁਰਮ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1621 ਈ: ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।'[43]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1563 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਬੇਟਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਲਿਆਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਉਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਠੇ ਸਨ। ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਤ੍ਰਭਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਣ 'ਤੇ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲਭੀ ਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।[44] ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਉੱਪਰ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ 'ਪਹਿਲੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਰਚੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਇਕ ਦਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਰਾਹੀਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਦਾਈ ਵਡਾਲੀ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਥਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਲਗਾ ਕੇ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਪਿਆਉਣ ਲੱਗੀ... ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ (ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ) ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੀਕ ਦਿਹਾੜਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੌੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਥਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਵੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਾਈ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਦਾਈ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।'[45] ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਫਿਰ ਸਪੇਰੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬਾਲ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਿਸਫ਼ਲ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਛੇਹਰਟਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਆਦਿ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲੋਂ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦਾ

ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ੍ਵੈ ਜੀਵਨੀ ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਹੈ:

> ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਜਨ ਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਨੇਤਾ ਦਾ ਐਸਾ ਰੌਲਾ ਪੁਆ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਕਈ ਸਿੱਧੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਬੁੱਧੂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਲਸਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[46]

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਖੱਤਰੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ। ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਚੰਦੂ ਦੀ ਬੜੀ ਹੇਠੀ ਤੇ ਹੱਤਕ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣ ਗਈ। ਚੰਦੂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਬਦਖੋਹੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਗੜ ਗਇਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤਲਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।... ਚੰਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ... ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਰੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਰਾਤ ਚੰਦੂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਗੁੰਦੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਾਂ ਦੇ ਚਮੜੇ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ...ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਖਵਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ...ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਫਲ (ਨਾਰੀਅਲ) ਤੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਅੱਗੇ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਖਸ਼ੀ... ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਉਤਰੇ, ਚੁੱਭੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।[47]

ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਾਂ ਦੇ ਚਮੜੇ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਪਰ ਤਸ਼ਦਦ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> "ਦਾਤਾ! ਇਹ ਖੇਲ! ਮੈਂ ਮਰਾਂ ਤੱਤੀ ਲੋਹ ਉੱਤੇ! ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਇਉਂ ਆਖਦੀ ਹੋਈ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਤੱਤੀ ਲੋਹ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਹੀ ਪੈਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ"।[48]

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਕਾਫ਼ਰ ਲਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਥੀ ਹੋਏ। ਤੁਰਕ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋਇਆ ਕੋਇ।
> ਸਾਹੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ।
> ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇਖ ਦੇ ਕੇ, ਉਹ ਮੰਦਾ ਕਰੇ ਮੂੰਹ।135।
> ਉਹ ਆਖੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਹੈ ਕੀਤਾ।
> ਉਹ ਸਾਧ ਫਕੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਡਾ ਕੀ ਲੀਤਾ।
> ਉਹ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਕਹਿਆ ਕੋਈ ਮੰਨੇ ਨਾਹੀ।
> ਉਹ ਸੁਣ ਦੁਖੇ ਅਪਨੇ ਮਨ ਮਾਹੀ।136।[49]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ **ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ** ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ 1973 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਹਰਸੁਖ ਸ਼ਬਦ ਪੜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਪਗਲੀ ਆ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰਸੁਖ ਦੀ ਮਾਂ ਰੁਕਮਣੀ ਇਸ ਪਗਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੌਲਾ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਪਗਲੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹੀ ਦਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਕੇ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ।

ਰੁਕਮਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਪਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਸੁਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਸੰਦ ਆ ਕੇ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਛੱਜੂ (ਕਵੀ) ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਦਖੋਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਛੱਜੂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਪਗਲੀ ਆ ਕੇ ਮਸੰਦ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਲੈ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖਲਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੀ ਹੈ। ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਰਦਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਸੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਸੰਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਗਤਾ ਉੱਥੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਸੰਦ ਦੀ ਚੰਗੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਕਮਣੀ ਪਗਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਹੋਛੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਜਗਤਾ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਗਤੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਏਨੇ ਨੂੰ ਮੁਨਾਦੀ ਵਾਲਾ ਆ ਕੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਮੁਨਾਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਸੰਦ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮਾ ਤੇ ਜਗਤਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪੂਰੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਪੀਲੂ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਪੀਲੂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਵਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਬਾਗੀ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਤੇ ਕਾਂਜ਼ੀ ਪਰਵਾਨਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਰਵਾਨੇ ਦਾ ਜੁਆਬ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਸਭ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਰੇ ਗੰਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਦੂ ਫੇਰ ਆ ਕੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਲੰਘਣ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ

ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਹੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਝਗੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਜ਼ਿਦ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਲ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਝਗੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਂਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਬੁਰੇ ਫੱਸਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬੁਰੇ ਫੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਕਮ ਸਾਈਂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਜਾਣ ਦੇਣ ਤੇ? ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਣ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ ਬੋਲਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਹਰਸੁੱਖ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਸਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਟੀ ਕੱਢ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚਾ ਫੱਟੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾ ਤੇ ਜਗਤਾ ਹਰਸੁੱਖ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਲੱਭਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹਨ ਪਰ ਸਾਈਂ ਜੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਸੰਦ, ਚੰਦੂ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਚੁੱਕਣ (ਸ਼ਹਾਦਤ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਈਂ ਜੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਅਸਲੀਅਤ ਉਘਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮੀਆਂ ਮੀਰ: (ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ! ਜਿੱਤ ਗਏ? ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਬੰਦ ਦੁਕਾਨ ਨੂਰ ਦੀ? ਚੰਦੂ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਈ ਰਾਸ ਮੋਰੀ ਦੀ ਇੱਟ ਚੁਬਾਰੇ ਨੂੰ? ਜਾ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ ਚੁਬਾਰੇ ਨੇ ਮੋਰੀ ਦੀ ਇੱਟ ਥੱਲੇ। ਮਸੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਹੋ ਗਈ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੀ ਪੱਕੀ? (ਰਤਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ) ਕੌਣ ਜਿਤਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤ ਗਏ? ਬੋਲੋ...? (ਜ਼ਲਾਲ ਭਰੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਨਾਲ) ਜਿਤਿਆ ਉਹ ਜਿਸ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਹੱਸਦਾ ਤੁਹਾਡੀ ਅੱਗ 'ਚ ਬੈਠ ਰਿਹਾ...।[50]

ਜਹਾਂਗੀਰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਪਰਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹਨ: ਪਗਲੀ, ਰੁਕਮਣੀ, ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਤੇ ਤੀਵੀਂ। ਤੀਵੀਂ ਅਤੇ ਰੁਕਮਣੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਪਗਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਆਵਾਜ਼

ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਗਲੀ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:
ਇਹ ਵਿਅੰਗਆਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਬੋਲਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪਗਲੀ: (ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਬਿਉਂ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ) ਤਰੱਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ... ਤਰੱਕੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ... ਵਿਸ ਜ਼ਹਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਦਹੀਂ ਕਸਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਦੁੱਧ ਫਿੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ... ਸ਼ਰਬਤ ਸੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ... (ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ) ਜ਼ਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ ਗਈ: ਅੰਗ ਅੰਗ ਜ਼ਹਿਰ...[51]

ਇਹ ਕੰਮ ਪੱਖੋਂ ਦਾਈ ਹੈ। ਦਾਈ ਨਵੇਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਵੇਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪਗਲੀ : ਹਾਂ ਦਾਈ! ਨਵੇਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ... ਮੈਂ ਜ਼ਹਿਰ ਚੁੰਘਾਉਣ ਤੁਰ ਪਈ ਨੂਰ ਨੂੰ (ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ) ਨੂਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਕੀ ਚੜਨੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ।[52]

ਇਹ ਇਕ ਲਾਲਚੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕੋਲ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਵਿੱਕ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ;

ਪਗਲੀ: (ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ) ਮੈਂ ਵਿੱਕ ਗਈ... ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਲਾਲਚ।[53]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਗਲੀ ਬਣ ਕੇ ਸੱਚ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਭ ਦੇ ਝੂਠੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੁਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪਗਲੀ : ਤੇਰੀ ਜ਼ਹਿਰ ਘਟੀਆ ਸੀ ਮੂਰਖਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੜ ਗਈ। ਤੂੰ ਪਾਪ ਕਮਾਇਆ ਪਾਪੀਆ ਜ਼ਹਿਰ ਘਟੀਆ ਦਿੱਤੀ ਰਲਾ ਵਾਲੀ।[54]

ਜਦੋਂ ਮਸੰਦ ਪਗਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮਸੰਦ: (ਪੁੜੀ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ) ਆਹ ਲੈ, ਪਾਣੀ 'ਚ ਘੋਲ ਕੇ ਉੱਥੇ ਡੋਲ ਆ।

ਪਗਲੀ: (ਪੁੜੀ ਫੜ ਕੇ) ਆਹ (ਖੋਲ ਕੇ ਸੁੱਟਦੀ ਹੋਈ) ਸਾਰੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿਆਂ ਜ਼ਹਿਰ...।

ਮਸੰਦ: ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ?

ਪਗਲੀ: ਮੈਥੋਂ ਸਾਂਭੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਜ਼ਹਿਰ ਇੱਕਲੀ ਤੋਂ।[55]

ਬੇਸ਼ਕ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪਗਲੀ : ਹਾਂ ਸਾਈਂ ਪੱਤੈ... ਉਸ ਨੇ ਖਲਕਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਤਿਸ਼, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਹਿਰ ਇੱਕਠੀ ਕਰਕੇ, ਵਿਚ ਆਪ ਆਸਨ ਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਸਾਰੀ ਜਲਣ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ ਤੇ ਤਖਤ, ਮਜ਼੍ਹਬ ਤੇ ਖਲਕਤ ਕੁੰਦਨ ਵਾਂਗ ਅਰੋਗ ਹੋ ਜਾਣ (ਤਿੰਨਾਂ ਵਲ) ਸਾਈਂ ਜੀ ਵੇਖੋ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਧੁਆਂਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ (ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ) ਮੇਰੀ ਜ਼ਹਿਰ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ।[56]

ਪਗਲੀ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਿਘਨ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਂਦੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਪਗਲੀ: (ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ) ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਜਾਣ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਸਪੇਰਾ ਭੇਜਿਆ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਦੇ ਕੇ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਡਰ ਗਈ, ਹਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਬਵਰਚੀ ਕੋਲ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਕੇ ਦਹੀਂ ਭੇਜਿਆ। ਨਾ ਜ਼ਹਿਰ ਉਸ ਚੁੰਘੀ, ਨਾ ਜ਼ਹਿਰ ਉਸ ਦੇ ਲੜੀ, ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਧੀ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਰਚ ਗਈ (ਬਦਲ ਕੇ) ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਜ਼ਹਿਰ।[57]

ਇਹ ਮਧਮਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਚੰਗੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਚੰਗਾ ਤੇ ਬੁਰੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਬੁਰਾ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੁਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਚੰਗਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖਲਨਾਇਕਾ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦੂਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਇਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੂਰੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: (ਜੋਸ਼ ਨਾਲ) ਪਤਨੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਨਹੀਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਨਹੀਂ।[58]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੇਸ਼ਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪਤੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: (ਜੋਸ਼ ਨਾਲ) ਕਰ ਦਿਉ ਕੀ ਇਉਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਧਾ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜ ਸਕੋਗੇ? ਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬੰਨ ਸਾਗਰ ਵਲ ਰੁੜਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਨੇ? ਤੁਸੀਂ ਪਤੀ ਹੋ... ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਦੀ ਹਾਂ... ਮੈਂ ਪਤੀਵਰਤਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਈਰਖਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲ ਸਕਦੀ।[59]

ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਕ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਤਨ ਬਹੁਤ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿਰਸੁਆਰਥੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਉੱਤਮਾ ਪਾਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖਲਨਾਇਕਾ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਖਲਨਾਇਕਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਲਈ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਘਰੇਲੂ ਪਰ ਸਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਗਲਾ ਨਾਟਕ ਤੱਤੀ ਤਵੀ

ਦਾ ਸੱਚ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੁੱਲ 27 ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਮੋ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਗੱਦੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਮੋ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਠਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਦਾਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੰਦੀ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਰਸ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਸਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਤੇ ਚੰਦੂ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਆਣਾ ਕਮਲਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਝਗੜਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਤਬ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਫੇਰ ਕਮਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਝਗੜਦੇ ਹਨ। ਚੌਦ੍ਹਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੱਜਦਿਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਦੀਨੀ ਰੁਝਾਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਚੰਦੂ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਘੱਟ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੌਲ੍ਹਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤਾਰਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਦੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੇਂ ਤੇ ਉੱਨੀਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਰਸ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਕਮਲਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕੀਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਬਾਗੀ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਈਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਰਸ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇਈਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਮੀਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਤੇ ਮੁੱਜਦਿਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ 'ਤੇ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਵੀਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਪੰਝੀਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਰਸ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਛੱਬੀਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੁਖਦਾਈ ਪਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸਤਾਈਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗਵੱਈਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਆਏ ਹਨ। ਕਰਮੋ ਅਤੇ ਦਾਈ।

ਕਰਮੋ ਦਾ ਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਾਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਦਾਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣਦਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਦਾਈ: ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਣਦਾਰ ਆਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਏਸ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੱਕ ਤਲਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ।[60]

ਦਾਈ ਫੜੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਦਾਈ: ਮੈਂ ਸੱਚ ਦੱਸਦੀ ਹਾਂ (ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ) ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਨਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦਾ ਏ।[61]

ਦਾਈ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਵੇ ਮਨਸੂਬੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਦਾਈ: ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੀ ਆਖਰੀ ਆਸ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀ ਵਾਰੀ ਗਈ, ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਬੇਟੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਓਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਰਮੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੀਣ ਦੇਂਦੀ ਉਹਨੂੰ।[62]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਾਈ ਇਕ ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਈ ਨਿਰਲੱਜ ਤੇ ਅਧਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਕਾਰਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅੱਗੇ ਮਜਬੂਰ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਗਲਾ ਨਾਟਕ 'ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ' ਰਚਿਤ **ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ** ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੁਲ ਪੰਜ ਨਾਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗੀ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਕਾਰਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਹੌਸਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਜ ਕੇ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਨਸਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਕਾਸਦ ਬਾਗੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਟਹਿਕਦੀ ਮਹਿਕਦੀ ਕਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬ-ਏ-ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸਜ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁਸਰੋ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੱਜ ਦੁੱਖ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੀਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫ਼ਿਟਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਆਖਰ ਮਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿੱਤਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਗ਼ਮ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯਾਸਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਕਬੂਲਣ ਕਾਰਨ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯਾਸਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਠੰਡਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਨਾਟ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਚੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਨੂੰਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੈਰ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵੀ ਗੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਚੰਦੂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਕੱਢਦੀ ਹੈ।

ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਉੱਪਰ ਕਹਿਰ ਕਮਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਚੰਦੂ ਬੜੇ ਤਨਜ਼ੀਆ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਡੱਟ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਚੰਦੂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਰ ਸਜ਼ਾ ਬੜੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਟ ਵਿਚ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਆਖਰੀ ਦਮਾਂ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੀਰ ਨੂੰ 'ਯਾਸਾ' ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਹੋਰ ਭੜਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ।

ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰੜਾ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਪੀਰ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ 'ਚੋ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਿਆਜ਼ ਵੰਡਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਲ ਚਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਆਏ ਹਨ: ਬੇਗਮ (ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ) ਰਾਣੀ (ਚੰਦੂ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਨੂੰਹ (ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ) ਤੇ ਕਨੀਜ਼। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਕੇਵਲ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਪਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੂੰਹ: ਪਰ ਕਿਉਂ ਪਿਤਾ ਜੀ? ਇਹ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਤਪਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਠੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਲਿਜੁਗੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਏ... ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਾਡਾ ਸਹਾਰਾ ਏ।[63]

ਜਦੋਂ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੇ ਹੀ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: (ਆਜ਼ਜ਼ੀ ਨਾਲ)... ਪਿਤਾ ਜੀ ਜ਼ਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ... ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਰਚੀ ਗਈ ਏ।[64]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਕਹਿਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: (ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਹੋਈ)... ਪਿਤਾ ਜੀ, ਲਉ... ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰ ਫੜਨੀਆਂ..। ਤੁਸੀਂ. ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਾ ਕਮਾਉ। ...ਹੋਰ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਢਾਹੋ... ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਉ... ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉੱਜੜ ਪੁੱਜੜ ਜਾਵਾਂਗੇ.. ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ...ਵੇਖੋ... ਮੈਂ

ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰ ਫੜਨੀ ਆਂ। (ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਹੈ)[65]

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਚੱਜੀ ਧੀ ਬਣ ਕੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਹੋ, ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਓਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਭਲੇ ਲਈ... ਸਾਰੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਹਿੰਨੀ ਆ... ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲਉ..। ਉਹ ਸਿਰ ਨਿਵਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ...। ...ਹਉਮੈ ਮੇਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।[66]

ਉਹ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਪਰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਧੰਨ ਦੌਲਤ, ਸਭ ਝੂਠ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿੱਭਣਾ...,। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਏ... ਸੰਗ ਨ ਚਾਲਸ ਤੇਰੈ ਧਨਾ॥ ਤੂ ਕਿਆ ਲਪਟਾਵਹਿ ਮੂਰਖ ਮਨਾ॥... ਕੇਵਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ।...[67]

ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦਾ ਇਨਸਾਨ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: ਮੈਂ ਤੇ ਆਪ ਪਈ ਸੋਚਨੀ ਆਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਿਹੜੇ ਬਜਰ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਵਰੀ ਗਈ ਆਂ...। ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ.... ਮੈਨੂੰ ਉਠਾ ਲੈ...। ...ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਿਆਂ...। ... ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ... ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਜਾਵੇ...। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ... ਨਹੀਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ... ਕਰ ਸਕਦੀ...[68]

ਉਹ ਨਣਾਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂੰਹ: ...ਜ਼ਰਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵੱਲ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁਖੀ ਪਿਆਸੀ ਪਈ ਵਿਲਕਦੀ ਏ... ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਈ ਕੋਸਦੀ ਏ...[69]

ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਕਾਜ਼ੀ: ਹਜ਼ੂਰ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਮਾਤਮ ਛਾ ਗਿਐ।

ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ:(ਚੌਂਕ ਕੇ) ਕੀ ਹੋਇਆ?

ਕਾਜ਼ੀ: ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੂ ਵਫ਼ਾਤ ਪਾ ਗਈ ਏ।

ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ:ਸਦ ਅਫਸੋਸ!!

ਕਾਜ਼ੀ: ਸੁਣਿਐ, ਪੀਰ ਦਾ ਦੁਖ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ।[70]

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੁੰਦਰ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਤਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਸੁੰਦਰ ਬੋਲ ਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਕਰਮ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿਰਸੁਆਰਥੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੁਰੇ ਦਾ ਵੀ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਵਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੀਸਰਾ ਨਾਟਕ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧਰਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ **ਗੁਰਿ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ** ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੰਦਰਾਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਕਤਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ। (ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਾਂ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਕਲੇਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।) ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਨਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੜ ਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਟੋਬਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਗੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਆ, ਕਰਮੋ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਦੇਵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪੱਖੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਤੇ ਕਰਮੋ ਹੱਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਬਿਆਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੇਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਹੱਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਇਸ ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਕਰਮੋ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਲੰਗਰ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੋਂ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਉਗਰਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਭੰਡ

ਆ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘਰ ਬੇਟਾ ਹੋਣ ਦਾ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਦੇ ਕੇ ਲਾਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਤੇ ਕਰਮੋ ਤਾਂ ਸੜ ਭੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦਾਨ ਦਕਸ਼ਣਾ ਵਾਪਿਸ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਨਵੀਂ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸਰੋ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸਰੋ ਫਿਰ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਖੁਸਰੋ: ਤੁਸੀ ਸਾਰੇ ਰਲਕੇ ਮੇਰੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਣ ਨੂੰ ਪਰ ਤੋਲ ਰਹੇ ਹੋ। ਸੱਚ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੋ ਸ਼ਹਿਨ ਸ਼ਾਹੇ ਹਿੰਦ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਮੁਗਲ ਆਜ਼ਮ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਛੱਕਿਆ ਫਿਰ ਉਸ ਫਕਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਉਹ ਮੁਜਰਿਮ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਫਿਰ? ਮੇਰੇ ਪੜਦਾਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਮਾਯੂੰ ਖਡੂਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਹ ਮੁਜ਼ਰਮ ਸਨ? ਤੁਹਾਡੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜ਼ਹੀਰ ਉਲ ਦੀਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਵਜੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਗਦਾਰ ਜਾਂ ਕਾਫਰ ਸਨ?[71]

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਵਕਤ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਗਰਮ ਸਲਾਖਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨਾ ਤੇ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਜ਼ੁਬਾਨ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦਸਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਆਪਣਾ ਹਲਵਾ ਮੰਡਾ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਉਂਤਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿਥੀਆ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚੰਦੂ (ਦੀਵਾਨ) ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਤੇਰਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੌਧਵੇਂ ਨਾਟ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹਸੀਨ ਨਜ਼ਾਰੇ ਭੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੂਰ ਜਹਾਂ

ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਉੱਪਰ ਖਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਲਿੱਖਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਉਸ ਹੱਥੋਂ ਕਲਮ ਖੋਂਹਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਮਾਰੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਤਰਾਜ਼ੂ (ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ) ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਖ਼ਲਕਤ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਜ਼ੰਜ਼ੀਰ ਖੜਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੜਪ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਸਾਂਈ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੇਂ ਨਾਟ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਸਥਾਨ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਦੋ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਰਮੋ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੇਗਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਰਮੋ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਬੇਗਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਬੇਗਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਬੇਗਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਵਰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਜਹਾਂਗੀਰ: ਕੌਣ ਨਾਮਾਕੂਲ ਹੈ, ਕੌਣ, ਬਦਤਮੀਜ਼, ਬੇਅਕਲ ਸਾਡੀ ਮੱਦ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਖਲੱਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਗੂਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਕਿਨੇ ਸਾਡੇ ਹਸੀਨ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਹਮਾਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ?[72]

ਉਹ ਇਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂਰ ਜਹਾਂ: ਅਦਲੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਤਰਾਜ਼ੂ ਵਿਚ ਪਾਸਕੂ ਬੱਝ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਪਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨੀ ਹੈ।[73]

ਉਸ ਨੇ ਪਾਕ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਪਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜਹਾਂਗੀਰ: ਐਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਿਰ ਸਦਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਈਏ, ਕਹੋ ਤਾਂ ਸੀ?[74]

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂਰ ਜਹਾਂ: ਉਹ ਦਸਤਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਸਗੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਅਦਲ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਫਾਤਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[75]

ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਛੁਡਾ ਕੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਨੂਰ ਜਹਾਂ: ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਸਤਦਰਾਜ਼ੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਮੁਹੱਜ਼ਬ ਬਣ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੰਦੀਆਂ ਪੀਸਦਾ ਬੇਬਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਤਹਿਰੀਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਰਜਨ ਵਲਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਬਾਇਜ਼ਤ ਬਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਜ਼ਾਇ ਮੌਤ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਸੇਖ ਮੁਜ਼ਦੱਦ ਅਲਫ਼ਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਘੜਨ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਪੀਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲ ਮਨਸੂਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਜਾਇ ਮੌਤ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[76]

ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰਦੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹੈ ਤਾਂ ਮਲਿਕਾ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨੂਰ ਜਹਾਂ: ਮੇਰੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਓਸੇ ਰੱਬੇ ਅਲਮੀਨ ਪਰਵਰਦਗਾਰਿ ਆਲਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਰਦਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਖੀਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਲ ਬਾਲ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰਾਹ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਲਈ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਲਈ। ਉਠੋ ਸਾਈਂ ਜੀ, ਚਲੀਏ ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰੀਏ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ।[77]

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਵਕੀਯਾ

ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ, ਵਚਨ ਆਦਿ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਜੋਬਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਗਿਆਤ ਯੌਵਨਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੌਢ ਨਾਇਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਮ ਕਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜੇਸ਼ਠਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਣ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਉੱਤਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਤੀ ਬੁਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਲੋਚਦੀ। ਉੱਤਮ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਤਿੰਨ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ ਪਗਲੀ ਜਾਂ ਦਾਈ, ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ। ਦਾਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ' ਦੀ ਨੂੰਹ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਉੱਥੇ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ' ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਿਦਕ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਹੁਰੇ ਅੱਗੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪਾਤਰ ਸਿਰੜੀ ਹਨ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ (ਫੁੱਲ ਰਚਿਤ) ਇਕ ਜੁਝਾਰੂ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ (ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ) ਦਾ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਬਲਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਦੀ ਹੋਈ ਜਾਨ ਤੱਕ ਵਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਬਲਾ ਤੇ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਹੀ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਤੀ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਕਾਲ ਲਗਪਗ 240 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ

ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀਵਰਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਘਰੇਲੂ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੀ ਦੁਰਗਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਤੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਬਹੁਤ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਵੀ ਹਨ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਧੂਹਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਿੱਤਰ ਬਾਜ਼ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਾਲਚੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਾਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ (ਬਾਲਪਨ) ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਚੱਲਿਤਰ ਖੇਡਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੰਦੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਕਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਕੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਣਵੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਬਲਾ, ਚਲਿਤਰ ਬਾਜ਼ ਤੇ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਵੀ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸਾਕੀ ਬਣਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਏਨਾ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿੱਖਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੋਰ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਲਿੱਤਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 82.

2 ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, (1469-1765), ਪੰਨਾ 8.

3 ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 11.

4 ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ) ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ, ਪੰਨਾ 2.

5 ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਭਾਟੀਆ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 1.

6 ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 11.

7 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

8 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 86.

9 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87.

10 बाबर का वास्तविक नाम जहीरूदीन मुहन्मद था। इसका जन्म 24 फरवरी 1483 को हुआ।
एस.एल.सीकरी, **भारतीय इतिहास का मुस्लिम युम**, पृ॰ 302.

11 तीन वर्शो के अल्प काल में बाबर ने पानीपत, कनवाहा चन्देरी और घाघरा के चार युद्ध लड़े और उत्तरी भारत ने एक बड़े भाग का स्वामी बन गया। परन्तु विधाता ने उसके भाग्य में अधिक समय तक राज्य करना नहीं लिखा था। कुछ समय रोगी रहकर वह 26 दिसम्बर 1530 ई॰ को संसार से सदा के लिए विदा हो गया।
वही, पृश्ठ 313.

12 ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 236.

13 ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ**, ਪੰਨਾ 62.

14 ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, **ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ**, ਪੰਨਾ

15 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

16 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 91.

17 ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, **ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ**, ਪੰਨੇ 181-182.

18 ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, **ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ**, ਪੰਨਾ 191.

19 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 191.

20 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 191.

21 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

22 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

23 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

24 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.

25 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

26 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

27 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.

28 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

29 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

30 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.

31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.

32 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 44.

33 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 46.
34 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47.
35 **ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ**, 191.
36 ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, **ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ**, ਪੰਨਾ 74-75.
37 ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 256.
38 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 279.
39 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 279.
40 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 282.
41 1611 ई॰ में जहांगीर ने एक ईरानी विधवा मेहरून्निसा से विवाह किया जो मलिका बनने के पश्चात नूर जहां के नाम से विख्यात हुई। यह विवाह जहांगीर शासन काल की एक महत्वपूर्ण घटना थी, क्योंकि इसके पश्चात नूर जहां धीरे धीरे राज्य की वास्तविक शासिका बन गई और सम्राट उसके हाथों का एक मात्र खिलौना बनकर रहा गया। यह प्रसिद्ध बेगम लगभग 15 वर्श तक राज्य में सबसे अधिक प्रभावशाली व्यक्ति बनी रही और साम्राज्य के प्रत्येक क्षेत्र को प्रभावित करती रही।

एस.एल सीकरी, **भारतीय इतिहास का मुस्लिम युग**, पृ॰ 454–455.
42 ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 256.
43 अमृतसर के निकट तरन तारन के स्थान पर शहजादे ने सिक्खों के पांचवें गुरू अर्जुन देव आशीर्वाद प्राप्त किया। धीरे – धीरे विद्रोह ने भयानक् रूप धारण कर लिया और विद्रौहयों की संख्या 12,000 तक हो गई। इस गम्भीर स्थिति में जहांगीर ने दिलावर खान को लाहौर की रक्षा के लिए भेजा और स्वयं भी सेना सहित पंजाब की ओर कूच किया। तीन सप्ताह अंदर ही विद्रौह को दबाकर खुसरों को बन्दी बना लिया गया उसके साथियों को भी कठोर दण्ड दिये गये। पन्द्रह वर्ष के पश्चात दुभार्ग्य से वह अपने निर्दयी भाई खुरम के हाथों मे पड़ गया। उसने 1631 ई॰ में खुसरों का वद्य करवा दिया। गुरू अर्जुन देव पर शहजादा खुसरो को सहायता देने का आरोप लगाया गया उनका भी निर्दयतापूर्वक वद्य कर दिया गया।

एस.एल सीकरी, **भारतीय इतिहास का मुस्लिम युग**, पृ॰ 453.
44 ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, **ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ; ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ**, ਪੰਨਾ 14.
45 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, **ਤੇਗ਼ਜ਼ਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 10.
46 (ਉਧਰਿਤ) ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਗੁਰੂ ਕਾਲ)**, ਪੰਨਾ 109
47 ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, **ਤਾਰੀਖ ਏ. ਪੰਜਾਬ**, ਪੰਨਾ 25-26.
48 ਗਿਆਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ, **ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ**, ਪੰਨਾ

256.

49 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਕ੍ਰਿਤ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪੰਨਾ 85.

50 ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ, ਪੰਨਾ 89.

51 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.

52 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

53 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

54 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

56 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69-70.

57 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

58 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78.

59 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.

60 ਆਤਮਜੀਤ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਪੰਨਾ 34.

61 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.

62 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.

63 ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ, ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 62.

64 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62.

65 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.

66 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.

67 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64-65.

68 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.

69 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68.

70 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76.

71 ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧਰਾ, ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ, ਪੰਨਾ 46.

72 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.

73 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63.

74 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.

75 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64.

76 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65.

77 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ:

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਤੁਰਕ ਤੇ ਮੰਗੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। 'ਉਸਨੇ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਠਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਗਲ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।[1] ਬਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਬਰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਲਗਪਗ 45 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਲੀਮ ਦੀ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। 'ਹੁਣ 1600 ਈ: ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਧੀਰਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1598 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਦੱਖਣ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪੈਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ। 1600 ਈ: ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਸਮਾਨ ਖਾਨ ਨਾਮਕ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈ (ਜੋ ਤੀਹ ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ...ਅਕਬਹ ਇਸ ਵਿਚਿਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਾਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਧਰ ਸਲੀਮ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬੇਹੂਦਾ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ।[2]

'ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਗੜੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਲੀਮ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਵਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਲਿਆ।'[3] 'ਸਲੀਮ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਿਤਾ ਧ੍ਰੋਹ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਕਿਆਤ ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਅਨੁਸਾਰ (12

ਅਕਤੂਬਰ 1605ਈ:) "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਠਤਾਲੀਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ।"[4] ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਚਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਖੁਰਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਚੌਦਾਂ ਬੱਚੇ ਹੋਏ ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਤ ਹੀ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(i) 'ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦਾ ਜਨਮ 1614 ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ,
(ii) ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ 1615 ਵਿਚ ਉਸੇ ਨਗਰ ਵਿਚ,
(iii) ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਵੀ ਉੱਥੇ 1616 ਈ: ਵਿਚ,
(iv) ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਬੇਗਮ ਦਾ 1617 ਈ: ਵਿਚ ਬੁਹਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ,
(v) ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਚ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1618 ਈ: ਵਿਚ,
(vi) ਮੁਰਾਦ ਦਾ 1624 ਈ: ਵਿਚ ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ
(vii) ਗੌਹਰ ਬੇਗਮ ਦਾ ਬੁਹਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ 1631 ਈ: ਵਿਚ।'[5]

ਤਖਤ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਬਾਲਗ ਸਨ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਉਮਰ ਤਰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਸੀ, ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਦੀ ਇਕਤਾਲੀ, ਔਰੰਗਜੇਬ ਦੀ ਉਨਤਾਲੀ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਤੇਤੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਜਹਾਂ ਆਰਾ, ਜੋ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲ ਸੀ।[6]

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਦਾਰਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਬਰਨੀਅਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ...ਜੋ ਲੋਕ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੋਂਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਵੱਡੇ – ਵੱਡੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਲਾਂ ਦੇ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਪਰ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰ ਸੀ...[7]

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦਾ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੱਖਣ ਦਾ

ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਜੋਂ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ੁਜ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਿੱਥੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਲਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਘੋਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁੱਕੜੀਆਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਿਆਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰਾ ਮੁਰਾਦ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੋ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਸੀ।[8]

1887 ਈ: ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਨੇ (ਉਜੈਨ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਧਰਮਤ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ। ਧਰਮਤ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਅਰੋਗ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ ਹਠੀ ਦਾਰਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਰਾ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ 'ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ।'[9]

ਸਾਮੂਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਰਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਫਿਰਿਆ। 'ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਈਰਾਨ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੂਨ 1959 ਬਾਬਰ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਮਲਿਕ ਜਹਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਫੜਵਾ ਦਿੱਤਾ... ਸਤੰਬਰ 1959 ਨੂੰ ਕਨੂੰਨਗੋ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ, ਧਰਮ ਧ੍ਰੋਹੀ ਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਠੇਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਗਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। (ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਵੀ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।)[10]

'ਜੂਨ 1658 ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ... ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੇ ਕੇ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। 22 ਜਨਵਰੀ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ।'[11]

ਧਰਮਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 'ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਕੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।[12]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ (ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇਂ ਹਨ) ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਡਾ. ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਅੱਜ ਬਜ਼ਾਰ ਖੁੱਲੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ? ਦੂਜੀ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਾ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਆਗਰੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਦਾਰਾ ਦੇ ਯੁੱਧ 'ਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਖਬਰ ਰਸਾਂ ਦਾਰੇ ਦੇ ਹਾਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਪ ਬੇਟੀ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਦਾਰਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ, ਬੇਗਮ ਖਲੀਲ, ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਮਿਲ ਕੇ ਦਾਰਾ ਦੇ ਹਾਰਨ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦਾਰੇ ਦੇ ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਹਾਰਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਦੀਵਾ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਸੀ ਮਹਿਤਾਬ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਕੋਲੋਂ ਦਾਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਫ਼ੋਲਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦਾ ਦਾਰੇ ਵੱਲ ਲਿਖਿਆ ਪੱਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੰਕ ਦੀ ਅਗਲੀ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਧੀ ਨਾਲ ਫਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਕੇ

ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਭੱਜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤੀ ਦੋਸਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦਾਰੇ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਜੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਾਰਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਦਾਰੇ ਦੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹੜਬੜਾ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਲਾਦ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਹਿਮ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹੀ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਲਾਦ ਦਾਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਦੀ ਸਮੂਹਗੜ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਹਾਂ ਆਰਾ, ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ (ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀਆ ਬੇਟੀਆਂ) ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ (ਦਾਰਾ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਕੁੰਵਾਰੀ ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦਰੁੱਸਤ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ਬੇਟੀ, ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਲੀਲ ਹੁੰਦੀ।... ਇਹ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਬੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਲ ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।...[13]

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਬਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚਲੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਦਾਰਾ! ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਦਾਰਾ! ਹਾਏ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਫੁੱਟ ਗਈ।[14]

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਭਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਖਬਰ ਰਸਾਂ

ਉਸ ਕੋਲ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਇਹ ਸਭ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਹੈ। ਖਬਰ ਰਸਾਨਾ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪਕੜਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਸ਼ ਬੰਦੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਸਾਡੀ।[15]

ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਤ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਬੁਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਆ ਗਿਆ। ਸੋ ਭੱਜ ਜਾਣ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ?[16]

ਜਦੋਂ ਦਾਰਾ ਜੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼, ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ, ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਦੀ ਅੱਗ, ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੁਤਮਕਬਿਲ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੈ।[17]

ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ (ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਕੇ)... ਜਦ ਦਾ ਦਾਰਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਅੰਨੀ ਅਨੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।[18]

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ-ਏ-ਹਿੰਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਖੁਦਾ ਜਾਣੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਝੂਠ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਮ ਚਲਦਾ ਹੈ।[19]

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੇ ਭਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਲਾਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤਾਂ ਬਾਪ ਲਈ ਇਕ ਸਰਾਪ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇੱਕਲੀ ਹੀ ਬਾਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਥਕਾਵਟ ਝਟ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਚਮੁਚ ਮੇਰੀ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਧੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਣਾ ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਕੈਦ ਤੇ ਤਨਹਾਈ! ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਜਹਨਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਥੇ

ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ...ਜਦ ਤੋਂ ਤਾਜ ਮਹਲ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਈ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਤਾਜ ਬਣ ਗਈ। ... ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦੇ। (ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਬਾਪ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ)... ਆਹ! ਕਿਤਨਾ ਅਸਰ ਹੈ ਬੇਟੀ ਦੀ ਛੋਹ ਵਿੱਚ![20]

ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮੁਰੱਬੇ ਦੇ ਮਰਤਬਾਨ ਵਿਚ ਦਾਰੇ (ਭਰਾ) ਦਾ ਸਿਰ ਬਾਪ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਫਿਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਕੀ ਪਤਾ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੇਵੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤੋਹਫ਼ਾ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ।[21]

ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਾਇਕਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਰ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਨੀਚ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਕੇ ਬਾਪ ਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਰੋਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖੁਦ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ਜਦ ਵਾਲਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਨੇ (ਜਹਾਂ ਆਰਾ) ਸਾਡਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ।[22]

ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਹੱਦ ਤੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਕਹਿ ਉਠਦੀ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾਂ: ਅਸੀਂ ਕਰ ਹੀ ਕੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਇਆ ਕਿ ਆਇਆ।[23]

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਦੂਸ਼ੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਮਜਬੂਰ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਬਾਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਿਦੂਸ਼ੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ....ਆਹ! ਬੇਟੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਖਾਲਸ ਨਿਚੋੜ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਰਸ਼ਕ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਖੋਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਤੇ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ... ਬੇਟੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਿਤਨਾ

ਪਾਕ ਤੇ ਬੇਬਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[24]

ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਨੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕਾਮ ਰੁਚੀ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਣ ਵਿਆਹੁਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਇਸ ਦੀ ਕਾਮ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰੌਢ੍ਹ ਪੱਖ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਇਕਾ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਰਾ ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਿਤਾ ਤੇ ਦੁਖੀ ਭਰਾ ਦਾਰੇ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਅਜੇਹੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਲਾਮ....ਜੋ ਲੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਕੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖੇ ਪਰ ਆਪ ਐਸ਼ ਪਰਸਤੀ ਕਰੇ।[25]

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਾਰਾ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾਰਾ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਠਣ ਦੀ ਖਬਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਕੀ ਅਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਣਾ ਜਿੱਤ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।[26]

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਇਹ ਸਭ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਕਤ ਅਕਲ ਤੇ ਹਿਕਮਤ ਅਲੀ ਦਾ ਦੇਵ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਕਰੇ।[27]

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨੂੰਹਾਂ (ਦਾਰੇ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ) ਬੇਟੀ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜਹਾਂ ਆਰਾ

ਉਸ ਉੱਪਰ ਗੁੱਸਾ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਸੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਖੁਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਪ ਤੇ ਭੈਣ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਵ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।[28]

ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਾਰਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਭਰਾ ਜਿੱਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਭਰਾ ਹਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਇਕ ਦੀ ਹਾਰ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ:

ਉਦੇ ਪੁਰੀ: ਫੇਰ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਦਾਰਾ ਵੀ ਫੌਜ ਸੀ, ਅਫਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਈ। (ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।)

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਫ਼ਲ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉ। ਗਾਣੇ ਤੇ ਨਾਚ ਵਿਖਾਉ।[29]

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਤੇ ਭੈਣ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਊਂਦਾ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਮਹਿਤਾਬ: ਫੇਰ ਉਹ ਬਹਿਣ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਈ। ਡਾਇਣ ਹੋਈ।[30]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਗ ਰੰਗ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਮ ਖ਼ਿਆਲ ਭੈਣ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਰਾਗ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਚ ਗਾਣਾ ਦੇਖਦੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਦਾਰੇ ਦੇ ਹਾਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਦੇਪੁਰੀ ਨਾਚ ਗਾਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੀ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਅੱਜ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੇਪੁਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੁਬਾਲਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।....[31]

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਝੱਟ ਹੀ ਉਸਦੇ ਔਗੁਣ ਗਿਣਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਜਦ ਤੁਸੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾਰੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਵਾਲਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਵਕਤ ਜੇ ਮੈਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ।[32]

ਜਦੋਂ ਮੁਫ਼ਤੀ ਆਜ਼ਮ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਡੱਟ ਕੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਧਾਣਾ ਹੈ।[33]

ਜਦੋਂ ਦਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਘਾਤੀ ਮਲਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਅਜੇ ਵੀ ਰਹਿਮ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਕੀ?

ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ: ਹੁਣ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਜਦ ਤੱਕ ਦਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀ, ਜ਼ਿੰਦਾ ਦਰ ਗੋਰ ਹਾਂ। ਜਦ ਦਾਰਾ ਗੋਰ ਵਿਚ ਜਾਇਗਾ ਤਦ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਵਾਂਗੇ।[34]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠ ਗਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਇਕ ਖਲਨਾਇਕਾ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਫੁੱਟ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉੱਤਮ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਹਨ ਪਰ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਛੱਡਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ੰਖਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰੋਧੀ, ਘੁਮੰਡੀ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਰ, ਮਾਫ ਕਰਨਾ, ਧੀਰਜ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਪਿਤਾ ਭੈਣ ਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਦਾਸੀ ਸੀ ਪਰ ਦਾਰਾ ਦੀ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

> **ਉਦੇ ਪੁਰੀ ਮਹੱਲ:** ਇਹ ਕਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਵੇਨਿਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਾਤਰੀ ਮਨੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜਾਰਜੀਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦਾਸੀ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਉਪ ਪਤਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਸਮਰਾਟ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਤੇ ਸੰਦੁਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਉੱਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਪਰਾਧ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੇ।[35]

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਸਵਾਮੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਸ ਤੋਂ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ਉਹ ਕਿਧਰ ਹੈ ਰੂਸੀ ਕੰਚਨਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ ਉਹਦਾ? ਉਦੇਪੁਰੀ ਮਹੱਲ?

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਉਹ ਤਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੇ ਅੱਡੇ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਕੀ ਈਮਾਨ ਤੇ ਕੀ ਇਖਲਾਕ?[36]

ਇਹ ਇਕ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦਾਰਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਦਾਰੇ ਦੇ ਹਾਰਨ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਜ਼ ਨਖਰੇ ਬਹੁਤ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਚ ਗਾਣੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਰਨ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਖੱਟਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਪੁਰੀ: ਜਦ ਆਪ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਸਜਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕੀਤਾ।[37]

ਉਹ ਨੱਚਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਿਫ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਅਜ ਮੁਬਾਰਕ ਦਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੇਪੁਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੁਬਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[38]

ਇਹ ਦਾਰੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਉਪ ਪਤਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਦਾਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਲਈ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਪੁਰੀ: ਜਾਵਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਗੁਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਚਿਰਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਖੂਬ ਕਿਹਾ।

ਉਦੇਪੁਰੀ: ਸ਼ਹਿਨ ਸ਼ਾਹ-ਏ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਹੁਣ ਨੱਠ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਚਦੀ ਰਹਵਾਂਗੀ।[39]

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ ਰੱਕੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ੰਖਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਮਾਨਯ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਨੂੰ ਧਨ ਦਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਕ੍ਰਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਹੈ) ਪਰ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਵੀ ਬਖਸ਼ਵਾਏ ਹਨ। ਦਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਰਵਿਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦਾਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਰਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਰੱਜ ਜੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਉਪ-ਪਤਨੀ ਬਣੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰੂਪ ਗਰਵਿਤਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਕਲਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ। ਅਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਵਾਧੀਨ ਪਤਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੀ ਈਨ ਮਨਵਾਈ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਾਸੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਵਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਕ ਮਰਦ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਰਦ ਦੀ ਉਪ ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਿਵਰਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸੇਵਿਕਾ ਦਾ ਹੀ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਤੀ ਵੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਧ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਣਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਣਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ ਹੈ।

ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਚੰਗੇਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਦੱਖਣ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ 'ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ 8 ਮਈ ਸੰਨ 1637 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਂ ਸਫ਼ਾਨੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਇਦਰਸ ਬਾਨੋ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।....ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜੌਰੀ ਸਟੇਟ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜੂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ,

ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਵਾਬ ਬਾਈ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਮਹਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਵਿਆਹ ਉਦਯਪੁਰੀ ਮਹਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।[40] ਉਦੇਪੁਰੀ ਮਹਲ ਰੂਸ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖ਼ੁਦ ਇਸਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਦਾਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। 'ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਟੀ ਜੇਬੁਨਿੰਸਾ ਸੀ। ਜੇਬੁਨਿੰਸਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਲਰਸ ਬਾਨੋ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਚ 15 ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1638 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।... ਜ਼ੀਨਤਉਂਨਿਸਾ ਵੀ ਦਿਲਰਸ ਬਾਨੋ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਬੇਗਮ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਅਕਤੂਬਰ ਸਨ 1643 ਨੂੰ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।... ਜ਼ੁਬਦਉਂਨਿਸਾ ਦਿਲਰਸ ਬਾਨੋ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਸਿਤੰਬਰ 1651 ਈ: ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।... ਦਿਲਰਸ ਬਾਨੋ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸੰਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਜੂਨ 1653 ਈ. ਨੂੰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ... ਦਿਲਰਸ ਬਾਨੋ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਸਿਤੰਬਰ 1657 ਈ. ਨੂੰ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।... ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨਵਾਬ ਬਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ 19 ਸਿਤੰਬਰ ਸੰਨ 1639 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।...ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅਜ਼ੱਮ ਨਵਾਬ ਬਾਈ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਥਮ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਥਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1643 ਈ. ਨੂੰ ਬੁਹਰਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ...ਬਦਰੂਨਿਸਾ ਨਵਾਬ ਬਾਈ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਨਵੰਬਰ 1647 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੇਹਰੂਨਿਸਾਂ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਮਹਿਲ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ।...ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਮ ਬਖਸ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਫਰਵਰੀ 1667 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।'[41]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 1658 ਈ. ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ।[42] ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਲਗਪਗ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ 'ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਾਉਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹਰੇਕ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[43] ਜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾ 'ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਠੇਕਾ (ਜ਼ਿੰਮਾ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਕ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ

ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਹੱਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਨ (ਜਜ਼ੀਆ) ਦੇਣਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[44]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੀ ਇਕ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜੂਏ ਘਰ, ਰਾਗ, ਨਾਚ ਆਦਿ ਸਭ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਨਜੂਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।[45]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1669 ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਫਰਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸਿਖਿਆ ਘਰ ਤੇ ਮੰਦਰ ਡੇਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਏ।[46] ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੂਚ, ਬਿਹਾਰ, ਉਜੈਨ, ਉਦੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ।[47]

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਕਾਫਰ ਨੂੰ ਜ਼ਜ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਜ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਲੈਣ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮਨੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਐਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਜੋ ਇਹ ਕਰ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਹਥੋਂ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[48]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਟਨੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ (ਬਾਲਕ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਈ ਨਗਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਧੁਰੰਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਗ੍ਰੰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਸਥਿਤੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਬੜਾ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਜਬਰੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਜਬਰ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਉੱਪਰ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। (ਬਾਲ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਸੀਹੇ ਤਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਪਰ ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ (ਬਾਲ) ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਉੱਪਰ ਆ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਸਾਲ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਤੇ (ਬਾਲ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਧਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਭਾਵੇਂ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਬਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਗਹਿਨ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਆਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। 'ਉਹਨਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਵਾਏ, ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਸਰੀ ਝੰਡੇ ਝੁਲਵਾਏ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਮ ਨਸਲ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨਣੀ, ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਗਾਵਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ।[49]

'ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਕੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧਮ ਸਿੱਧੀ ਬਗਾਵਤ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮਬੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਤਦ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਗੜਵਾਲ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ...ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੰਗਾਣੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ...ਪੰਜ ਸੋ ਪਠਾਣ, ਜੋ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਹਾੜੀ

ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਸੱਤ ਸੋ ਮੁਰੀਦਾਂ ਸਮੇਤ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਤੰਬਰ 18, ਸੰਨ 1688 ਨੂੰ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਈ।'[50]

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਦੌਣ ਦੇ, ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਦੇ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲੜੇ। ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਸੀ। (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਖ਼ਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।) 29 ਮਾਰਚ 1699ਈ. ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ।[51] ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਨਿਰਮੋਹਗੜ, ਬਿਸਾਲੀ, ਕਲਮੋਟ ਤੇ ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਲੜੇ। ਹਰ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਜਦੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਰਦੇ ਥੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉਕਸਾਏ ਹੋਏ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਖਾਲਸਈ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹਲੀਮੀ ਭਰਪੂਰ ਧਮਕੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ:

> ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਵੀ ਸਮਾਨ ਹੈ ਤੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ, ਵਰਨਾ ਮੈਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਐਸਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅੱਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਚੰਗਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ।[52]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

> ਐ ਮੇਰੇ ਭਾਈ! ਜਿਸ ਸਰਬ ਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਆਂਇ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਛਲੀਆ, ਕਪਟੀ ਅਤੇ ਦੰਭੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀ, ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ, ਔਰ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ

ਧਰਮ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।[53]

ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਮ ਬੱਧ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੰਗ ਲਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਸਗੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਕਾ ਬੰਦੀ ਕਰਕੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਰਚ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪੇ ਹੀ ਅੱਕ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਜਾਵੋ, ਐਸਾ ਕੀਤਿਆਂ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਤੁਸੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਿਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣਾ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਭੁਖਮਰੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ) ਗਊ ਦੀ ਤੇ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ) ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸੰਧੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤਿਆਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਨਾ ਹੀ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਟੁੱਟ ਪਈਆਂ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਜਦੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਧਾਵੇ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਸਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰੋਪੜ ਵੱਲ ਜਾ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰੁੜ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਛੜ ਗਿਆ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਤਾਂ ਇਕ ਸੇਵਕ ਰਾਹੀ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਪਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਸੋਈਏ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਮਾਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਕੋਲ ਫੜਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੁਕੋ ਲਈ। ਦਸੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਦਿੱਤਾ।[54] ਫਿਰ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਜੋ ਸਿੰਘ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਫਿਰ ਆਣ ਮਿਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਈ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲ ਫਤਹਿ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਮਦਮੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਨਾਂਦੇੜ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਰੱਖ ਲਿਆ। 'ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਪਣੇ ਤਰਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਤੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਅਨਿਆ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰੜਾ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ, ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਲੀਆ ਮੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਤ 1715 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[55]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅਜ਼ਮ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਸਫ਼ਾਈ ਵਾਲੇ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਚਿੰਤਿਤ ਸੀ...ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ...ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰੀ ਦੋ ਬੰਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ... ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਪਠਾਣ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖੱਬੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਟਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਠੀਕ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਖਤ ਕਮਾਨ ਦਾ ਚਿਲਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਉੱਧੜ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਾਨ ਲੇਵਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।[56]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ 1703 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਸਲਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਵਾਪਿਸ ਨਾ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਫਿਕਰਮੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੋਨੋ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਆਤਮ ਬਲ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਦੀ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਵਾਮ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਥਰ ਪੂਜਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਪਾਕ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵੱਲ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਕਲਗੀ ਸਜਾ ਕੇ, ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਖਵਾ ਕੇ, ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤੋਹੀਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਖਫ਼ਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜਨ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਦੀ ਰਕਮ ਥੋੜੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਰਕਮ ਸੂਹੀਏ ਸੱਯਦ ਬੇਗ ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੇ ਸੈਦਾ ਖਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਵਾਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਸੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ) ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਾਰਨ ਭੈਣ ਉੱਪਰ ਖਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੀਰ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਣੇਵਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਰਨ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਨਸੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਸਾਲੇ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਬਰ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੈ।

ਉਹ ਪੀਰ ਭੀਖਨ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਕਲਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਣੇਵਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਸੀਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਜੀਜੇ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਇਨਸਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਨਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਪੀਰ ਡੱਟ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ: ਅਸੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਏ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਫਕੀਰ ਆਂ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਫਕੀਰ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਟੁੱਕੜ ਬੋਚ ਨਹੀਂ।[57]

ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੂਹੀਆ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਤ ਦਾ ਜੁਲਾਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਜ਼ੀਮ ਬੇਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਫਕੀਰ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿਚ ਮਾਰਫ਼ਤ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਰਾਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਬਾਦਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਹੀਆ ਸੀ ਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜ਼ੀਮ ਬੇਗ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜ਼ੀਮ ਬੇਗ ਦੇ ਗੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗਿਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ 'ਨਸੀਰਾਂ'। ਇਹ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸੈਦਾਖਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਹੈ।

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ (The Encyclopaedia of Sikhism) ਅਨੁਸਾਰ:

> ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਤਾਂ ਪੀਰ ਬਦਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ 13 ਜੂਨ 1647 ਈ: ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਢੌਰਾ ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਅਜਕਲ

ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁੱਧੂ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਸੀਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਵਿਚ ਆਹਲਾ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ।[58]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਸੀਰਾਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਉਹ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਸੈਦਿਆ ਅਸੀਂ ਤਦੇ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਕਹਿਲਾਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਆਂ, ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਈਏ। ਜੇਕਰ ਅਛਾਈ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਤਮੀਜ਼ ਕਰੀਏ, ਹੱਕ ਨਾਹੱਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੀਏ, ਜੇਕਰ ਉੱਚੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੋਈਏ।...ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਔਰ ਹੈਵਾਨ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਰਵੇ?[59]

ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਲ ਦਾ ਅੰਨਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਭਰਾ ਨੂੰ ਡਾਂਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਣਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਕਿਉਂ ਐਵੇਂ ਕਲਪੀ ਜਾਨਾ ਏ? ...ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰੱਟ ਲਾ ਰੱਖੀ ਏ। ਉਹ ਮੁਤਸਬੀ ਤੇ ਅਕਲ ਦਾ ਅੰਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਸ ਦਾ ਤੂੰ ਬਦੋ ਬਦੀ ਖੈਰ ਖਾਹ ਬਣੀ ਫਿਰਨਾ ਏ। ...ਚੁੱਪ ਕਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਜ਼ਲੀਲ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਂ ਲੈ।[60]

ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹ ਅਵਾਮ ਦਾ ਰਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਕਿਸ ਜੁਗ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਏਸ ਨਿਰਦਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ। ਮੈਂ ਆਖਨੀ ਆਂ ਰੋਜ਼ੇ ਹਸ਼ਰ ਇਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।[61]

ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਭਣੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਗੱਚ ਭਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਸਫ਼ਲਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਹੌਂਸਲਾ ਕਰੋ, ਭਾਈ ਜਾਨ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰੋ। ਅਸ਼ਰਫ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆਈਆਂ।[62]

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਵੱਸ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੋ ਤਾਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਏ (ਰੋਣ ਹਾਕੀ ਹੋ ਕੇ) ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਏ ਸੈਦਿਆ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਅਰ ਉਸ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਏ।[63]

ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੀਰ ਤੇ ਨਸੀਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪੌਦਾ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਸੀਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪੌਦੇ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਭਾਈ ਜਾਨ, ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਦੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੌਦਾ ਵਧੇ ਫੁਲੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤ ਬਣ ਜਾਏ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਕੁਲ ਲੁਕਾਈ ਸੁੱਖ ਮਾਣ ਸਕੇ।[64]

ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਹਦੀਸ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਤਾਲਾ ਨੇ 230 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਆਦਮ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਮੈ ਤਾਂ ਸਮਝਨੀ ਆਂ ਉਹ ਆਦਮ 'ਖਾਲਸਾ' ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਐ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ 230 ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਨੇ।[65]

ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਭੋਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ਼ੀ ਬੰਦਾ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਜਦੋਂ ਭਣੇਵਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: (ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਸੈਦ ਖਾਨ ਦੀ ਬਾਂਹ ਜਾ ਫੜਦੀ ਏ) ਭਾਈ ਜਾਨ! ਮੈ ਕੁਰਬਾਨ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ...ਤੂੰ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਪਹਾੜੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਂਗੇ?...ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰੇਬੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਕੋਬੀ ਕਰੇਂਗਾ?...ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼...ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸਮਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਦੇ ਨੂਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀ।[66]

ਜਦੋਂ ਨਸੀਰਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਉੱਪਰ ਖਿੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: (ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ) ਤਾਂ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾ ਸੈਦਿਆ ...ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂ ਮੇਰੀਆ

ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ (ਰੋਣ ਹਾਕੀ ਹੋ ਕੇ) ਤੂੰ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈਵਾਨ ਏਂ ...ਮੈਂ ਆਖਨੀ ਆਂ, ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾਹ ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਦਿਖਾਈਂ।[67]

ਆਪਣੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਪਰ ਸਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੁਗੰਧਤ ਤਨ ਵਾਲੀ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਭਰਾ ਨਾਲ ਖਿੱਝ ਕੇ ਕੌੜੇ ਬਚਨ ਵੀ ਬੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਇਕਾ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਗਲਾ ਇਕਾਂਗੀ ਸੱਚ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਰਚਿਤ ਜੇ. ਐਸ ਬਾਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਤਿ ਮਾਰਗ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਨਸੀਰਾਂ ਆਪਣਾ ਫਿਕਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ?

ਪੀਰ ਉਸ ਦੇ ਫਿਕਰ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੀਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਸੀਨ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੀਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੀਰ ਦਾ ਸਾਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਫੌਜਦਾਰ ਏ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੀਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫੌਜਦਾਰ ਜੀਜੇ (ਪੀਰ) ਨਾਲ ਖਫ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੀਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਗਦਾਰ ਗਰਦਾਨਦਾ ਹੈ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਪੀਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ (ਪੀਰ) ਉਹ ਤਾਂ ਰੂਹ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਹਨ।

ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪੀਰ ਕੋਲ ਪਠਾਣ ਆਪਣੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸੌ ਪਠਾਣ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਫੌਜ ਵਿੱਚੋ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੀਰ ਕੋਲ ਕੰਮ ਲਈ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਨ। ਪਠਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੀਰ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜ ਸੋ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਧ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਰ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਧੋਖੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੀਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਉਸਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਨ ਜ਼ੋਖਮ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਘਰੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਦੋ ਇਨਸਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਗਾਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਆ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬਾਗੀ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਨਸੀਰਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੈਦਾ ਖਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਕਲ ਬੇਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਇਹ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਘਰ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਉਹ ਤੱਤਪਰ ਹੈ। ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਰਬਤ ਜਾਂ ਖਾਣੇ ਲਈ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਪਹਿਲਾ ਦਸ ਸ਼ਰਬਤ ਪੀਏਂਗਾ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਏਂਗਾ।[68]

ਉਹ ਇਕ ਸ਼ੰਕਾ ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ?

ਪੀਰ: ਕੀ ਮਤਲਬ

ਨਸੀਰਾਂ: ਅਸੀਂ ਹੋਏ ਸਯਦ ਮੁਲਸਮਾਨ ਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਏ।[69]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਉਤਾਵਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਆਂ, ਬਸ ਮਨ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਸੀ। ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਹਾਂ।[70]

ਉਹ ਇਕ ਡਰਪੋਕ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਿੱਜਦਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਪਰ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੀ-ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ ਇਸਦਾ ਵੀ ਡਰ ਮਨ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਏ।[71]

ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਦਾਬ ਕਰਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਆਦਾਬ! ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇ ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਅੱਲਾ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦਰਾਜ ਕਰੇ, ਸੁਣਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ?[72]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫਿਕਰ ਪਤੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਤਾਂ ਫੌਜ ਹੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ।[73]

ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਸੋ ਪਠਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਧੋਖਾ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਧੱਬਾ ਲੱਗਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੋਈ ਨਮਕ ਹਰਾਮੀ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਣ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਧੱਬਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਏ।[74]

ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਲੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਖਬਰ ਏ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜੋ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ।[75]

ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਭੜਕ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੇਸਬਰੀ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਮੇਰੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਹੀ ਰੋੜ ਦਿੱਤੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਬਰ ਕਰਾਂ? ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਅਕਲ ਬੇਗ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੋਜ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ, ਤਰਲੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿਉ, ਪਰ ਤੁਸੀ ਇਕ ਨਾਂ ਸੁਣੀ। ਗੁਰੂ ਲਈ ਏਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਆ?[76]

ਬੇਸ਼ਕ ਨਸੀਰਾਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕ

ਵਿਚ ਡੱਟ ਕੇ ਖਲੋ ਕੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਂਟਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ, ਲਗਦੈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੂੰ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਏ।[77]

ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ:

ਨਸੀਰਾਂ: ਤੁਸੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।[78]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਘਰੇਲੂ ਪਰ ਸਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਵਕੀਯਾ ਤੇ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਤਰ 'ਨਸੀਰਾਂ' ਅਤੇ ਜੇ.ਐਸ ਬਾਵਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਸੱਚ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਦੀ ਪਾਤਰ 'ਨਸੀਰਾਂ' ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪਰ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਜਸੂਜਾ ਰਚਿਤ ਨਸੀਰਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਪਤੀਵਰਤਾ ਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀ ਹੈ। ਜੇ. ਐਸ ਬਾਵਾ ਰਚਿਤ ਪਾਤਰ ਨਸੀਰਾਂ ਭਾਵੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਹੀ ਪਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉੱਨੀ ਇੱਕੀ ਦੇ ਫਰਕ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਹਨ।

ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪੱਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ (ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਤ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮਹ ਅਰਥਾਤ ਪੱਤਰ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1705 ਈ. ਦੇ ਸਾਕੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਜਬਰੀ ਲੰਮੇਰੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਬਿਖੜੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਨਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੱਤਰ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ 1706 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।[79]

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕਾਂਗੀ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਦੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ) ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ

ਆਰੰਭ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਚ, ਗਾਣਾ, ਸ਼ੇਅਰੋ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਤੇ ਭਰਾ ਦਾਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਰਹੂਮ ਭੈਣ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਰਹੂਮ ਭੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੈਣ ਦੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਲਈ ਤਰਲੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ੌਫਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਣ ਕੇ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਤੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੁ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਮਾਜ਼ ਲਈ ਮਸਜਿਦ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹਕੀਮ ਅਸਦ ਖਾਨ ਤੇ ਬੇਗਮ ਉਸ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਭ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਅਸਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅਸਦ ਖਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸੁਲਹ ਸਫਾਈ ਦੀ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੇ। ਅਸਦ ਖਾਨ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਾਵਲੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੰਗ ਹਾਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਆਏ ਹਨ। ਇਕ ਜ਼ੀਨਤ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬੇਟੀ) ਤੇ ਦੂਜੀ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ)। ਜ਼ੀਨਤ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਨਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਉਮਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ...ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ...[80]

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜ਼ੀਨਤ: ਅੱਬਾ, ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉ। ਆਪ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਇੱਥੇ।[81]

ਜ਼ੀਨਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਫਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਦੁਖੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਝੱਟ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਪੈਗ਼ਾਮ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਸ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: (ਜ਼ੀਨਤ ਵੱਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ) ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਨੂੰ ਐਸੀ ਨੇਕ ਬਖਤ ਬੇਟੀ ਦੇ।[82]

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਭੇਦ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਭੇਦ ਉਸ ਤੱਕ ਨਹੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ਇਹ ਭੇਦ ਦਸਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਮੈਨੂੰ ਨਿਹਾਇਤ ਘਟੀਆ ਇਨਸਾਨ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਏਗੀ। ਅੱਗੇ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ।[83]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮੁਅਜ਼ਮ ਤੇ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਤੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਭੈਣ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਤੇ ਮੁਅਜ਼ਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ ਹੋ ਸ਼ਾਇਦ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰਕੇ।[84]

ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਬੁਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਝੱਟ ਹੀ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜੀਨਤ: ਤੁਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਠੰਡਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।[85]

ਉਹ ਇਕ ਸਚਾਈ ਪਸੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਡੱਟ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਨਤ: ਅੱਬਾ ਤੂੰ ਮੋਮਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ। ਤੂੰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਜਰੂਰ ਹੈ, ਮਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਰਹਿਮ ਕਰੇ।[86]

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੰਨਿਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਹੀ ਨਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਮਹ ਪੱਖੋ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੌਢਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਪੁੱਤਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਕਿ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਦਾਰਾ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਰਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਇਹ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

> ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇਤਾਲਵੀ ਤੀਜੀ ਬੀਵੀ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮ-ਬਖਸ਼ ਦੀ ਮਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।) ਡਰਦੀ ਡਰਦੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[87]

ਇਹ ਪਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਹਕੀਮ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦਸਦੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਬੇਗਮ: ਜਹਾਨ ਪਨਾਹ ਅੱਜ ਨਿਹਾਇਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀ ਬਹੁਤ ਡਰੀਆਂ। ਅਖੀਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ।[88]

ਇਸ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬੁਰੇ ਬੁਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮੁਅਜ਼ਮ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਇਆ

ਹੈ। ਉਹ ਤੜਪਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ: ਬੇਟਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ, ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ। ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼, ਮੇਰਾ ਤਖਤੋ ਤਾਜ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਂਭ ਲੈ...।[89]

ਇਹ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤੀ ਖੁਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਘਬਰਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਤ੍ਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਬੇਗਮ: ਲੜਾਈ-ਭਿੜਾਈ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਤੋਂ ਜਹਾ ਪਨਾਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਤਾਂ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਡਾ ਸਿਰ ਤੇਡੀ ਸਿਰ ਪੀੜਾ।[90]

ਇਹ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਦਤਾਂ ਤੋ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਹੱਦ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅਸਦ ਖਾਨ ਤੇ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਡਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਬੇਗਮ: ਅਸੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਸੁਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੈ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਸਾਂ। ਜਹਾਂ ਪਨਾਹ ਜਾਤੀ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।[91]

ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਪਤੀ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਬਦਚਲਣ ਤੇ ਚੜਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਕਾਂਗੀ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਸ਼ੀਲ, ਅਗਿਆਕਾਰੀ ਤੇ ਪਤੀਵਰਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਨਾਟਕ 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ' ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕਾਂਗੀ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਕਾਮ ਕਲਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਟੇ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਵਾ

ਕੇ ਇਹ ਮੰਚ ਉਪਰ ਨਾ ਆ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਅ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਹੁਕਮਰਾਨੀਆਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਬਗਾਵਤੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਗੂੰਜ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤੇ ਗਲਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਰੋਹ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਗ ਰੰਗ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਠਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਉਸ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਆਵਾਜ਼: ਇਹ ਹਨ ਤੇਰੇ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਸੂਬੇਦਾਰ, ਉਮਰਾ ਔਰ ਉਲਮਾ, ਜੋ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ੇਅਰੋ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਚਿੜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਫਰ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਹਨ।[92]

ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪੂਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਣਾਉਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਆਵਾਜ਼: ਬੁੱਢੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈਂ? ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।[93]

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਜਿਊਂਦੀ ਭੈਣ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉੱਪਰ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ:

ਆਵਾਜ਼: ਤੂੰ ਪੂਰੇ ਅਠਤਾਲੀ ਸਾਲ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਖ਼ਲਕਤ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਖਸ਼ੇਗਾ। ਪਰਜਾ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਮੁਤਬਰਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਲੋਕੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਾਲਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲੋਕੀ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਯਾਦ ਰੱਖ ਮਗਰਬ ਵਲੋਂ ਐਸਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਤੇਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।[94]

ਉਹ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਡੱਟ ਕੇ ਕਰਾਉਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਆਵਾਜ਼: ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਪੁਕਾਰਾਂ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਬੋਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ

ਹਨ। ਤੂੰ ਆਜ਼ਿਜ਼ ਭੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈਂ?[95]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜਬੂਤ, ਸੱਚ ਸੁਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁਕਤਸਰ (ਖਿਦਰਾਣੇ) ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਜੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਵੀ ਸੀ। 'ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਪੰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਏ ਮਝੈਲ ਗਭੱਰੂਆਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।[96]

ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ

> ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਢਿਲੋਂ ਗੋਤ ਦੀ ਉੱਚ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝਬਾਲ ਦੀ ਵਸਨੀਕ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਲੰਗਾਹ ਤੇ ਪੇਰੋਸ਼ਾਹ ਦੀ ਔਲਾਦ ਭਾਈ ਸਾਲ੍ਹੋ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਬੱਚੀ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ। ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਅਨੰਦਪੁਰ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿੱਖ ਕੇ ਦੇ ਆਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਿਕੱਾਰਿਆ ਅਰ ਆਪ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਅਜੇਹੇ ਤਰਕ ਭਰੇ ਵਾਰ ਕਹੇ, ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।[97]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਇਕਾਂਗੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਕਾਂਗੀ ਸਿੰਘਣੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਰਚਿਤ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 11 ਮੌਲਿਕ ਇਕਾਂਗੀ' ਵਿਚਲਾ ਛੇਵਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ।

ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਚਰਖੇ ਡਾਹ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚਲੇ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀ? ਏਨੇ ਨੂੰ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ (ਤਲਾਕ) ਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਇਹ ਖਬਰ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਦੇ ਗਲੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਵੀ ਲਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਜੰਗ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ, ਉਸ ਕੋਲੋ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਮੈਥੋਂ (ਟਿਪ ਟਿਪ ਹੰਝੂ ਡਿਗਦੇ ਨੇ) ਦੱਸ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੇਹੜੇ ਨਦੀ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ ਸਨ, ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਗੰਗੂ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਗੰਗੂ ਪਾਪੀ ਨੇ ਧਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੁਲਾਰੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਕੋਲ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਨਾ ਕਬੂਲਣ ਕਰਕੇ ਜੀਂਦੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦਿੱਤੇ।[98]

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਬਸ ਵੇ ਕੁਝ ਹਯਾ ਕਰੋ, ਕਿਉਂ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਤਲਾਕ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਕਿਸੇ ਕਦੀ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤਾ ਏ?[99]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਨਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਬੇਦਾਵੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਉਸ ਤੁਹਾਡੀ ਖਾਤਰ ਪਿਤਾ ਵਾਰਿਆ, ਕਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਖੇਹ ਉੜੌਣ ਲੱਗੇ ਹੋ।[100]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਜ਼ੋਸ ਭਰਨਾ ਵੀ ਖੂਬ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਉਂਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗਲੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੱਕ ਲਾਹੁਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਤੈਸ਼ ਚਿ ਟੁੱਕ ਕੇ) ਜੇ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਹਿ ਜਾਉ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਮੁੱਢ (ਘੱਘਰਾ ਲਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ) ਲਉ ਤੇ ਤੁਸੀ ਪਾਵੋ, ਇਹ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਆਪੇ (ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਲਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ) ਲੜ ਲਵਾਂਗੀਆਂ ਨਿਰੀਆਂ ਪੁਰੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੱਟੀਆਂ ਹਾਂ, ਉਠ ਨੀ ਰਲੀਏ। ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਾਂ।[101]

ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਆਉਣਾ ਸੁਖਾਉਂਦਾ ਨਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਅੰਦਰ ਮਰਦੀਲੀ ਅਣਖ ਭਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੁਝਾਰੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਬੈਠੋ ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਕਾਲਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਾਂ, (ਆਪਣਾ ਲੀੜਾ ਲਾਹ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਸਿੱਟਦੀ ਹੈ।) ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੀਹਾਂ 'ਚ ਚਿਣਾ ਦਿਤੇ (ਹੱਥ ਕਰਕੇ) ਇਨਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਭਲੇ ਮਾਨਸ ਹੋ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਜਾਉ ਤੇ ਜਿਥੇ ਮਰਜੀ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰੋ,

ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨਾ ਕਰੋ।[102]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਤ ਕੀਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਝੱਟ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਿਰਖ? ਅਗਲਾ ਬਾਂਹ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਫੜਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਗਲ ਜਾਣੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਆ ਚੜਨਾ।[103]

ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਇਕ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿਦਕਵਾਨ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹ ਗੁਣਵੰਤੀ ਤੇ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੂਜਾ ਇਕਾਂਗੀ ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਲਾਸ਼ਾਂ ਬੋਲ ਪਈਆਂ' ਵਿਚ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਰਦ ਮੈਂਬਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰੋਂ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ਼ਨੀ ਖੇਤੋਂ ਮੁੜੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਗਾਜਰਾਂ, ਮੂਲੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਉਸ ਕੋਲੋ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀ ਤਾਜ਼ੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਬੰਦੇ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਭੁੱਖ ਦੁੱਖੋਂ ਖਿਸਕਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਅਵਾ ਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਾਅਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਯੁੱਧ ਵੱਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ (ਮਾਈ ਭਾਗੋ) ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਗ ਧੋਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ: ਭੁੱਖੇ ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਝਪਟ ਪਉ... ਅਰਦਾਸਾਂ ਚੇਤੇ ਰਖਿਉ...ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਾਂ ਚਾਲੀ ਦੇ ਚਾਲੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨੀਆਂ...ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਬੇਦਾਅਵੇ ਵਾਲਾ ਦਾਗ ਨੀ ਧੁੱਪਣਾ...ਬੋਲੇ ਸੋ...ਨਿਹਾਲ...(ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ) ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅ...ਕਾ...ਲ।[104]

ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਪਾੜਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ (ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ) ਬੇਦਾਵਾ ਪਾੜ ਕੇ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਅੱਠ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੀਬੀ ਦਾਲੋ (ਮਜ਼ਬੀ ਸਿਖ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: ਬਾਕੀ ਦਾਲੋ, ਗੁਰਾਂ ਖਾਲਸਾ ਥਾਪ ਕੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਕਰਤੈ।[105]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਬੀਬੀ ਕਿਸ਼ਨੀ ਕੋਲੋ ਗਾਜਰਾਂ, ਮੂਲੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਖੁਆਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਕਿਸ਼ਨੀ ਨੂੰ) ਭਾਬੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਨਾ ਵੰਡ ਜਾਵੀਂ ਏਥੇ। ਘਰੇ ਬਹੂ ਵੀ ਲੰਗਰ ਪਕਾਉਣ ਨੂੰ ਸਬਜੀ ਤਰਕਾਰੀ ਉਡੀਕਦੀ ਹੋਣੀ ਏਂ...ਨਾਲੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ।[106]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸ਼ਨੀ ਬਾਹਰੋਂ ਸੁਣੀ ਕੁਝ ਕੁ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਾਲੋ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਦਾਲੋ: (ਲਾਗਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ) ਵੇਖਿਆ, ਬੀਬੀ ਭਾਗੋ ਦੀ ਹੋਈ ਨਾਂ ਕਿਆਸ ਸੱਚੀ?...ਬਾਣੀ ਪੜਨ ਆਲੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੂਰ ਤਾਈਂ ਜਾਂਦੀ ਏ...[107]

ਅਜੇ ਕਿਸ਼ਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਹਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਇਸ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਥੋੜਾ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲੇ) ਛੱਡੋ ਨੀ ਘੱਚ ਘੱਚ ਸਾਰੀਆਂ। ਭਾਬੀ,

ਸੁਣਾ ਫੇਰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਹਾਲੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਬ ਦੀ ਜੰਗ ਬਾਰੇ।[108]

ਉਹ ਘਰ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, (ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਤਾਂ ਉਹ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦਾਰੀ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ) ਸੰਗਿਉ ਨਾਂ ਭਰਾਵੋ...ਜੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਸੀ ਲੋਹ ਚਾੜ ਕੇ ਘੜੀ 'ਚ ਸੱਜਰੀਆਂ ਲਾਹ ਦਿੰਦੀਆਂ।[109]

ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਆਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਲੀੜਿਆਂ ਦਾ ਕਲਾਵਾ ਭਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਹੱਥ 'ਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਥੰਮ ਕੇ) ਠਹਿਰੋ ਸਾਰੀਆਂ...ਕਿਉਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪੱਠੇ ਖ਼ਰਾਬ ਇਹਨਾਂ 'ਤੇ। ਲਾਹੋ ਪਾਜੀਉ, ਚੋਲੇ, ਪੱਗਾਂ ਤੇ ਕੜੇ (ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲ ਲੀੜੇ ਸੁੱਟਦੀ ਹੋਈ) ਆਹ ਪਾਉ ਘੱਗਰੀਆਂ, ਸੁਥਣਾਂ, ਦੁੱਪਟੇ...ਬਣੋ ਤੀਮੀਆਂ, ਗੁੰਨੋ ਆਟੇ...ਸਾਂਭੋ ਤਵੇ ਪਰਾਤਾਂ...।[110]

ਜਦੋ ਸਾਰੇ ਬੇਦਾਵੀਏ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਵਜੀਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਭਾਗੋ: (ਜਥੇ ਨੂੰ) ਸਿੰਘੋ, ਵਜੀਦਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਗਾਜ਼ੀ ਹੁਣ ਏਥੇ ਟਿੱਬਿਆਂ 'ਚ ਝਟਕਾਉਣੈ...ਘੇਰ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰੋ ਸਾਰੇ...ਸਰਹਿੰਦ ਨਾ ਜਾਵੇ ਕੋਈ ਮੁੜ ਕੇ...(ਜੈਕਾਰਾ) ਬੋਲੋ ਸੋ ਨਿ...ਹਾ...ਲ... (ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ) ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅ...ਕਾ...ਲ...।[111]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਆਵਾਜ਼... (ਭਾਗੋ ਨੂੰ) ਬੀਬੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ' ਤੀ।[112]

ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤੀਬਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁੰਦਰ, ਸਹਿਜ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਤਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੇਖਿਆਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੌੜੇ ਬਚਨ ਬੋਲਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਇਹ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੇਦਾਵੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਫ਼ੀ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਝਾਰੂ, ਸਬਲਾ ਅਤੇ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਣਗੌਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰ: ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> '...ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਚਮਕੌਰ ਤੋਂ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸਤਿ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਸਤਵੰਤੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡ ਗਈ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਬਚਾ ਲਈ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਬਦਨਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਹੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ।...ਕਾਫ਼ੀ ਕਬਰਾਂ ਫਰੋਲਣ ਪਿਛੋਂ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਕਬਰ ਮਿਲ ਸਕੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰਾਇਕੋਟ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।'[113]

ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਨੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ (ਅਨੂਪ ਕੌਰ) ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ੁਲਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਉਸਨੇ ਕਬਰ ਪੁੱਟੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਕਬਰਾ ਢਾਹਿਆ। ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੱਭਣ ਸਮੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕਬਰ ਨਹੀ ਪੁੱਟੀ...[114]

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ ਜਵੰਦਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ **ਅਣਖ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ: ਅਨੂਪ ਕੌਰ** ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਟ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਵਜ਼ੀਰ ਪਰਮਾਨੰਦ ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਚਲਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਆਪ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ

ਬੇਟੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ੍ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੰਧਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਹਾਬਤ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੈ। ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹਾਬਤ ਖਾਨ ਦੇ ਹਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਵੀ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਫਕਾਰ ਅਲੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰੁੱਕਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੁਹਾਬਤ ਖਾਨ ਇਸ ਰੁੱਕੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਨੂਪ ਕੋਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਧਰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਤੇ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਲਕੀ ਸਜਾ ਕੇ ਨੀਲੀ ਹਵੇਲੀ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਦਾੜ੍ਹੀਏ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਧਰ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਲਾਡ ਕਰਦੀ ਆਪੇ ਲੱਭੇ ਵਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਂਹ ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਧਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਗਭਰੂ, ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਹੋਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਵਜੀਦ ਖਾਨ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦਾ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆ ਕੇ (ਆਵਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਕੇ, ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਇਕਦਮ ਝਪਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਂ ਬਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਝੱਖੜ ਕਾਰਨ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਘਮਸਾਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਸਰਸਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਫੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਸ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖੰਜਰ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ

ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਹਨ। ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਇਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਮੁਹਾਬਤ ਖਾਨ ਅੱਗੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ: ਸਰਕਾਰ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਐ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ। ਨੀਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਧੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ, ਸੁਣਿਐ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਛਿੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਦੇ। ਉਹਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਾਂ? ਇਕ ਵਾਰ ਹਰਮ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਰਾਗ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਐ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਹੁਸਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕਲੀ ਇਕ ਪਾਸੇ। ਹਜ਼ੂਰ ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤੇ ਮਲਕਾ ਏ ਆਲਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ।[115]

ਉਸ ਨੇ ਤਨੋ ਮਨੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਰ ਬਾਰੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਅਨੂਪ ਕੌਰ: (ਪਿਆਰ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ) ਮਾਂ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰਾ ਜੱਗ ਜਾਣਦਾ ਐ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਐ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਐ। ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਐ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਚਰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।[116]

ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤੀ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਟਹਿਲਣ ਬਣਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਅਨੂਪ ਕੌਰ: ਮਾਂ, ਤੇਰਾ ਚਿਰਾਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇਰੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਐ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਐ।[117]

ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਸਾ ਨਦੀ 'ਤੇ ਪਏ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਝਟਪਟ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਅਨੂਪ ਕੌਰ: ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ{ (ਕੂਕ ਉਠੀ) ਝੱਲਿਆ ਨੀ ਜਾਂਦਾ ਮੈਥੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਜੀ।[118]

ਉਹ ਇਕ ਸਤਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਤਾਂ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਚਰਣ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਖੰਜਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਖੁਭੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ

ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਨੂਪ ਕੌਰ: ਔਰਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਖਸ਼, ਆਪਣੇ ਈਮਾਨ ਤੋਂ ਡਰ...(ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ) ਮੇਰੇ ਕਲਗੀਧਰ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ...ਇਸ ਦਾਸੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰੋ...ਮੇਰੀ ਲਾਜ...। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਉ...(ਤੂਫਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਧੱਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੀ ਪਲ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਦੀ ਕਟਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਧਾਰ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।) (ਹੱਸ ਕੇ) ਔਰਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਖੇਲਣ ਵਾਲਿਓ, ਦੇਖੋ, ਦੇਖੋ...ਇਹ ਉਹੀ ਖ਼ੂਨ ਹੈ...ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਮਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ...ਮਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਉ ਦੇਖੋ...(ਧਰਤੀ ਤੇ ਧੜੰਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ)[119]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਦਲੇਰ, ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੂਰਨ, ਰੱਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੁਗਧਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਯੋਵਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਤਵੰਤੀ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਖਾਤਰ ਜਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧਾ ਸੀ। 'ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1760ਈ. ਰਾਮਦੇਵ ਭਾਰਦਵਾਜ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਘਰ ਪੁਣਛ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਾਜੋਰੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।'[120] ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੜਾਈ ਵਲੋਂ ਕੋਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੌਂਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਖੇਡਦਾ ਸੀ।

'ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਸ ਨੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹਿਰਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ (ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ) ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਤੜਫ਼ ਤੜਫ਼ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਕ ਅੱਲੜ ਉਮਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੁਭਾਊ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਰਮ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ।[121]

1708 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ

ਦੋ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਪੰਜ ਤੀਰ ਤੇ ਕੁਝ ਬਚਨ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਕੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾ ਲਿਆ। 'ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡਾਕੂਆਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਲੋਕ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। 'ਕਲਾਨੋਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿ"ਚ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ।[122] ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿੰਘ ਜ਼ਥਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਗਏ ਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਣਾ, ਘੁੜਾਮ, ਠਸਕਾ, ਥਾਨੇਸਰ, ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ, ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਕਪੂਰੀ, ਸਢੌਰਾ, ਮੁਖਲਿਸ ਗੜ ਆਦਿ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੱਚਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਕੀਤੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਚਪੜ ਚਿੜੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਡੱਟ ਕੇ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਿਹਾ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ '20 ਜੂਨ ਸੰਨ 1710 ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਭਾਈ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।'[123] ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਬੇਟਾ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਕਲੌਂਟਾ ਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਕਬਜੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਉਸ ਨੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤੇ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ 'ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਸ਼ੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਨੇ ਹੀ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ 9 ਜੂਨ 1716 ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜ਼ੀ।[124]

1715 ਈ: ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖਾਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਗੜੀ ਉਸਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਕੰਮ ਅਜੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਰਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।[125] ਦਸੰਬਰ 7, 1715 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜਾ ਕਰ ਲਿਆ।[126] ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਨੂੜ

ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਖੋਤਿਆਂ, ਊਠਾਂ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨੰਨਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਪਤਨੀ ਬਿਠਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।'[127]

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਾਈ ਗਈ।...ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੌਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ...ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੇ। ...ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਲਾਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤੜਫਦਾ ਦਿਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤੁੰਨਿਆ। ਜਲਾਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਭਖਦੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਗਰਮ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮਾਸ ਨੋਚਿਆ ਗਿਆ।[128] ਅੰਤ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

> ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਨਾ ਕੁਝ ਖਾਧਾਂ ਨਾ ਪੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਗਈ ਸੀ।[129]

ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰਤਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਸ਼ਮਾ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ ਪੀੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਖਤੇ ਸ਼ਾਹੀ (ਸੂਤਰਧਾਰ) ਤਖਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜੀ ਵਿੱਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ

ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਚੰਦੂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਖ਼ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਵਾਮ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੜ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਪੀੜੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਣਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਡੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾ ਲੁਤਫ਼ ਲਿਆ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਮ ਜਰਨੈਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਡਟਵਾਂ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ: ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੈਂ ਏਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਛੁਡਾਏ ਮੈਂ ਤੇ ਏਸ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਪਈਆਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰਖੇ ਔਰ ਮੈਂ ਵੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਵਾਂਗ...ਆਪਣੇ ਜਤ ਸੱਤ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਇਕ ਸਿੰਘਣੀ ਦੀ ਮੌਤੇ ਮਰਾਂ...ਔਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਿਸੇਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਾਂ।[130]

ਉਹ ਬੇਗ਼ੈਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਗ਼ੈਰਤ ਭਰੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਚੁੰਮਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਲਾਦ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤੜਫਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਦਾ

ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਥੁੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਸ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਾਤਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਚੰਬੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੇ। ਫਰੁਖਸੀਅਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਫਰੁਖਸੀਅਰ: ...ਤੇਰਾ ਇਹ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਰਮਰੀ ਜਿਸਮ, ਔਰ ਸ਼ੋਖ ਜਵਾਨੀ, ਇਹ ਖੁਦਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਨਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੈ।[131]

ਜਦੋਂ ਫਰਖੁਰਸੀਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪਤੀਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ: (ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ), ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਰੀਰ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੇਰੇ ਮਹਾਂ ਯੋਧੇ ਔਰ ਧਰਮੀ ਬੀਰ ਪਤੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਇਹਦੀ ਛੂਹ ਤੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।[132]

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਬਦਨਸੀਬ ਗਿਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਗਾਵਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਫਾਕੇ ਕਟਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਜ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਸਮਝਦੀ ਹੈ:

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ: ...ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ...ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[133]

ਉਹ ਅਣਖ ਭਰੇ, ਆਜ਼ਾਦ ਫਿਜ਼ਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੇ। ਗੁਲਾਮੀ ਭਰੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭਰੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ ਹੈ:

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ: ...ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਪਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਪਰ ਅਸੀ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਲੀ ਪਾ ਕੇ ਜੀਊਣਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੇ। ਅਸੀ

ਆਜ਼ਾਦ ਫਜ਼ਾ ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਸਿੱਖੇ ਆਂ।[134]

ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ: ਦੇਖੋ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕੀ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ॥ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥ ਨਾਨਕ ਮਾਗੈ॥[135]

ਇਸ ਪਾਠਗਤ ਚਿਤਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੇਸ਼ਠਾ ਸਵਕੀਯਾ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਮਿਨੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਖ਼ਮ ਤਨ ਤੇ ਚੰਗੀ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਣਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਭੋਗਦੀ ਹੋਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ ਪਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜੀ ਵਿੱਚ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਭੁੱਖਾਂ ਕੱਟਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ। ਇਹ ਸਤਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਪਤੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲਿਆ ਜਾਂ ਭਟਕਿਆ ਨਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਚੜਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਵਕੀਯਾ, ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਗੁਣਵੰਤ਼ੀ, ਸਤਵੰਤੀ ਤੇ ਸਬਲਾ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬੇਟੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬੇਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ) ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਰੌਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਇਕ ਉਤਕੰਠਿਤ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਬੇਟੀ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: (ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੇ ਮੌਢੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਘੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ) ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹਰਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਹਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਬਾਈਆਂ, ਬੇਗਮਾਂ, ਮਹਲ, ਖਾਤੂਨਾ, ਗੁਲਾਮਾਂ, ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਸੀਨਾਂ, ਮੁਲਕ ਮੁਲਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ, ਜਿਨਸੀ

ਮਤਵਾਲੀਆਂ ਹਰ ਵਕਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸਮ ਦੀ ਅੱਗ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਗਰ ਨੂੰ ਠੰਢ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਗੋਂ ਅੱਗ 'ਤੇ ਤੇਲ ਛਿੜਕਦੀਆਂ ਹਨ।...ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਕ ਤੇ ਮਖਲੂਕ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਹਾਂ ਆਰਾ: ਜੇ ਖੁਦਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਲਸ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਹੀ।

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ: ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਕਬਰ ਏ ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਾਇਦ... ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਹੀਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਬਰਕਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਤੂੰ ਸਚਮੁੱਚ ਅੰਧੇ ਦੀ ਲਾਠੀ ਤੇ ਵੀਰਾਨੇ ਦਾ ਚਿਰਾਗ ਹੈ।[136]

ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿ"ਤੇ ਪਰ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਸਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੇ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੰਦ ਹੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਫੁੱਟ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨ ਆਰਾ: ਅਜਿਹੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਸਲਾਮ ...ਜੋ ਲੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਕੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੇ ਪਰ ਆਪ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰੇ। ਮੇਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਦ ਤੁਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਹੋ।[137]

ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਭਾਵੇ ਸੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਭਾਵੇ ਦੁਖੀ ਹਨ ਪਰ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਆਮ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਬਲਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ 1699 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਪਿਰਟ ਭਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਜੁਝਾਰੂ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਆਮ ਘਰੇਲੂ ਇਸਤਰੀ ਇਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਆਮ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸੌਂਕਣ ਸਾੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭੁੱਜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਲਈ

ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਵੱਚ ਇਹ ਚਲਾਕੀ ਖੇਡ ਕੇ ਚਲਿੱਤਰ ਬਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਕਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਕ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਤਨੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਛੜਯੰਤਰ ਰਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਉਪ ਪਤਨੀ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੰਗੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, (ਰੂਸ ਤੋ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ) ਤੇ ਹਰ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜਾ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਪਤੀ ਦੀ ਬਦਖੋਹੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਜਲਵੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਅਦਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸਤਰੀ ਜਦੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੇੜ ਹੈ। 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਰੰਭਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ, ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਹਥਿਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੈ। ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਰਖੇਲ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਕਦੀ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਹੁਤ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਸਨ, ਕਾਮ ਦਲਾਵਾਂ, ਚੰਚਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਖ ਅਦਾਵਾਂ ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਬੀਤੇ ਦੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਪਲ ਹਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇਗਮ ਉਦੇਪੁਰੀ ਦਾ ਵੀ ਹੁਸਨ ਢਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣੀ ਇਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਜ਼ੀਨਤ ਉਸਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੇਵਿਕਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰਦਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਪਸੰਦ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਲਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਇਸਤਰੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿੜ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣ ਚਲਾ ਕੇ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸੱਤ ਬਚਾਉਣ ਖਾਤਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਫਾਕੇ ਕੱਟਣ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਤੀ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਡਭਾਗਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬਦਲਾਵ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1 ਅਵਿਨਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਅਰੋੜਾ, **ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 1.

2 ... अब 1600 ई. में उसका धीरज जाता रहा। 1598 ई॰ में जब अकबर ने दक्षिन विजय के लिए प्रस्थान किया तो वह राजधानी का भार सलीम को सौंप गया। 1600 ई॰ में जब उस्मान खान नामक अफगान सदरार ने बंगाल में विद्रोह किया तो सलीम को पूर्वी प्रांत की और जाने को कहा गया। किन्तु उसने इलाहाबाद में रहना पसंद किया, बिहार के राजस्व की भारी रकम हडंप्प कर ली, (जो 30 लाख रू से कम न थी) और अपने कुछ समर्थको को जगीरे दे दी। कृ अकबर इस विचित्र विद्रोही से लड़ने का संकल्प न कर सका। उधर स्लीम इलाहाबाद में शाही ढंग से रहता रहा, अपने नाम के सिक्के जारी कियो और उनके कुछ नमूने अकबर के पास भेजने की घृष्टता की।

एस आर.शर्मा, (अनु. सत्यनारायण दुबे) भारत में मुस्लिम शासन का इतिहास, पृ॰ 364.

3 अकबर ने यहा तक किया कि अपनी पगड़ी उतारकर पुत्र के सर पर रख दी और इस प्रकार उसे सार्वजनक रूप में सिंघासन का उतराधिकारी मान लिया।

वही. पृ॰ 365.

4 वाक्यात जहांगीरी में लिखा है (12 अक्तूबर 1605 ई॰) मैं अपनी आयू के अठतीसवें वर्ष में आगरा में सिघांसन पर बैठा। उसने नूरदीन मुहंमद जहांगीर पादशाह गाज़ी का नाम और उपाधि धारण की।

(उधरित), वही, पृ॰ 421.

5 1) जहांआरा का जन्म 1614 ई॰ में अजमेर में हुआ 2) दारा शिकोह का उसी नगर में 1615 ई. 3) साहशुजा का भी वहीं 1616 ई. में 4) रोशनआरा बेगम का 1617 ई॰ में बुहरामपुर में 5) औरंगजेब का दौलताबाद में 1618 ई॰ को 6) मुराद का 1624 में रोहतास में और 7) गौहर बेगम का बुहरामपुर में 1631 ई॰ को
वही, पृ॰ 466.

6 **ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ (ਤੇ ਹੋਰ), ਭਾਰਤ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ,** ਪੰਨਾ 96.

7 कुछ लोग उसे सलाह देने का साहस करते उनके सम्बन्ध में वह घृणातमक शब्दों में बात करता और इसके लिए उसके सच्चे से सच्चे मित्र उसके भाईयों की कुचालों की सूचना देने से डरते थे। उसका स्वभाव बहुत क्रोधी था। उसमें धमकी देने की आदत थी, बड़े से बड़े अमीरों को गाली दे देता और उनका अपमान कर बैटता किन्तु उसका क्रोध क्षणिक होता था।
एस.आर. शर्मा, **भारत में मुस्लिम शासन का इतिहास**, पृ॰ 461–462.

8 **ਐਸ. ਐਲ. ਸੀਕਰੀ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁੱਗ,** ਪੰਨਾ 198.

9 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199.

10 एक बार अजमेर के निकट जौधपुर के जसवन्त सिंह ने उसके साथ विश्वासघात किया। अन्त में जब वह ईरान भागने का प्रयत्न कर रहा था, इस समय जून 1659 को धांधर के अफगान सरदार मलिक जहान खान से धोखा देकर उसक पकडवा दिया। सितम्बर 1659 को विधिविज्ञों की राय से दाए को मृत्यु दण्ड दिया गया, क्योंकि उसने इस्लाम को त्याग दिया था। वद्य के बाद उसका शव हौदा में रखकर नगर के चारों ओर घुमाया गया था। (एक बार पहले जीवित भी वह इस प्रकार घुमाया गया था)
एस.आर शर्मा, **भारत में मुस्लिम शासन का इतिहास**, पृ॰ 461–462.

11 जून 1658 को औरगजेब ने आगरे के किले पर अधिकार कर लिया और शाहजहां को आजीवन बन्दी बनाकर कारागार में डाल दिया। 22 जनवरी 1666 ई॰ को वही पर शाहजहां ने अपनी प्रियतमा की समाधिक के अन्तिम दर्शन करते हुए प्राण त्याग दिये।
वही, पृ॰ 480.

12 **ਐਸ. ਐਲ. ਸੀਕਰੀ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁੱਗ,** ਪੰਨਾ 199.

13 **ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ. ਅਹੂਜਾ, ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ,** ਪੰਨਾ 18.

14 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

15 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.

16 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

17 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.

18 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.

19 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127.

20 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 122.

21 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 129.
22 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72.
23 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
24 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123.
25 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.
26 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.
27 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71.
28 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
29 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
30 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25.
32 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72.
33 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104.
34 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105.
35 यह काम **बख्श** की मां थी। वीन्स के समकालीन यात्री मनुची के अनुसार वह दारा शिकोह के हरम में रहने वाली जार्जिया देश की दासी थी। दारा की हार के बाद वह अपने नए स्वामी की उपपत्नि बन गई। इस समय उसकी अवस्था किशोर थी। वद्धावस्था तक समार्ट उसे प्रेम करता रहा और समार्ट की मृत्यु तक इस पर वह अपना प्रभुत्व और सौंदर्य प्रभाव बनाऐ रही। उसकी सुन्दरता के प्रभाव के कारण ही उसकी मधपान की आदत पर औरंगजेब ने कभी ध्यान नहीं दिया और उसके पुत्र काम **बख्श** के अनेकों अपराध क्षमा किये।
रघुबीर सिंह (संपा.), **औरंगजेब**, पृ॰ 11.
36 ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, **ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ**, ਪੰਨਾ 13.
37 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
38 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
39 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24-25.
40 इसका पहला विवहा 8 मई सन 1637 ई॰ को शाहनवाज खां सफाती की पुत्री दिलरम बानों से हुआ। ...औरंगजेब का दृितीय विवाह राजौरी स्टेट कशमीर के राजा राजू की पुत्री से हुआ, जिसका नाम नवाबबाई था। औरंगजेब का तृतीय विवाह औरंगाबादी महल से हुआ। ...औरंगजेब का चतृर्थ विवाह उदयपुरी महल से हुआ।
अखिलेश, जायस्वाल, **औरगजेब के हिन्दुओं के साथ सम्बन्ध**, पृ॰ 3.
41 जेबुंनिसा की माता का नाम दिलरसबानों था। इनका जन्म दोलताबाद में 15 फरवरी सन् 1638 ई॰ को हुआ था।... जीनत उन्निसा भी दिलरस बालो की पुत्री थी, जिसे पादशाह बेगम की उपाधि प्रदान की गई थी। इसका जन्म 5 अक्तुबर सन् 1643 ई॰ को औरंगाबाद में हुआ था। जुबदतउन्निसा दिलरस बालो की तृतीय पुत्री थी।

इनका जन्म 2 सितम्बर 1651 ई॰ को सुलतान में हुआ था। दिलरसबानें की चतृर्थ सन्तान् मुहमद आजम का जन्म 28 जून 1653 कों बुरहानपूर में हुआ था। दिलरस बानों की अन्तिम सन्तान मुहन्मद अकबर का जन्म 11 सितम्बर 1657 ई॰ को औरंगाबाद में हुआ था। ...मुहम्मद सुल्तान नवाबबाई का पुत्र था। इनका जन्म मथुरा के समीय 19 दिसम्बर 1639 ई॰ को हुआ था। मुहम्मद मुअज्जम नवाबबाईका दृितीय पुत्र था, जिसे बहादुर शाह प्रथम तथा ृाह आलम भी कहा जाता है। यही औरंगजेब की मृत्युपरान्त बहादुरशाह प्रथम के नाम से सिंहासन पर बैठा। इसका जन्म 4 अक्तुबर 1643 ई॰ में बुरहानपुर में हुआ था। बदसन्निसा नवाबबाई की तृतीय सन्तान थी। जिसका जन्म 17 नवम्बर 1647 ई॰ को हुआ था। ... मुहम्मद कामबख्श औरंगजेब की सबसे अंतिम सन्तान था, जो बेगम उदयपुरी महल के गर्भ से उत्पन्न हुआ। इसका जन्म 24 फरवरी 1667 ई॰ को दिल्ली में हुआ था।
जायस्वाल, अखिलेश, **औरंगजेब और हिन्दुओं के साथ सम्बन्ध**, पृ॰ 4, 5.

42 **ਲਤੀਫ, ਮੁਹੰਮਦ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 326.**

43 सच्चे धर्म इस्लाम को चारों और फैलना और उसका पालन करवाना ही प्रत्येक राजकीय शासन का प्रधान उदेश्य होता है।
रघुबीर सिंह (संपा.), **औरंगजेब**, पृ॰ 102.

44 राज्य के साथ उसका एक प्रकार का (जिम्मा) हो जाता है। ईश्वर द्वारा दिये हुये जीवन और धन का भोग कर सकने के लिए इस्लामी शासक उसे जो प्राणदान देते है, उसके बदलें में उसे कोई एक राजनीतिक तथा सामाजिक अधिकारों का त्याग करना पड़ता है एवं इसी उपकार के लिए कर के रूप में कुछ धन (जजिया) देना भी उसके लिए अनिवार्य हो जाता है।
वही, पृ॰ 103.

45 अपने राज्य के पहने वर्ष में बानारस के एक पुजारी को दिये अधिकार पत्र में उसने घोषित किया कि उसका धर्म नए मन्दिर बनाने की आज्ञा नहीं देता, परन्तु वह साथ ही पुराने मन्दिरों को नष्ट करने का आदेश नहीं देता है।
वही, पृ॰ 111.

46 फिर 10 अप्रैल 1669 से उसने एक आम हुकम दिया कि काफिरों के सब शिक्षालय और मन्दिर गिरा दिये जाऐ तथा उनकी धार्मिक प्रथाओं को दबाया जाये।

47 ...कूच, बिहार, उज्जैन, उदयपुर, जोधपुर, गोलकुन्डा, बीजापुर और महाराष्ट्र में भी लगभग सभी मन्दिर तोड़ डाले गये।
एन.आर शर्मा, **भारत में मुस्लिम शासन का इतिहास**, पृ. 523.

48 ऐसे अनेक हिन्दु जो कर नहीं दे सकते थे, इस कर को वसूल करने वालों द्वारा किए जाने वाले अपमानों से छुटकारा पाने के लिए मुस्लमान हो गए और यह सब देखकर औरंगजेब आनन्दित होता है।
वही, पृ॰ 113.

49 **ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 25**

50 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31

51 . ਡਾ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, **ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਧਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ**, ਪੰਨਾ 100

52 ਪਤਿਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਹੀ ਕੀ ਹੋਇ॥ ਉਹ ਅੰਤਰ ਨੀਕੇ ਲਿਹੁ ਜੋਇ॥
ਫਰਵਾਨਾ ਹੇਰਤ ਹੀ ਆਵਹੁ॥ ਹਮ ਤੁਮ ਮਜ਼ਬ ਏਕ ਲਖਿ ਪਾਵਹੁ॥
ਨਾਂਹਿ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਹੁੰਗਾ ਭਤਾਂ॥ ਕਰਿ ਬਹਾਦਰੀ ਬੈਠ ਜੇ ਜਹਾਂ॥
ਅਜ਼ਮਤ ਜਿਤਿਕ ਫਜੀਰੀ ਕੇਰ॥ ਬ੍ਰਿਕ ਜਹਾਨ ਤੇ ਜੈ ਹੈ ਟੇਰ॥॥
ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਬਵੇ ਲਘੁ ਅਹੈ॥ ਪਤਿਸ਼ਾਹ ਘਰ ਮਹਿ ਜਿਸ ਰਹੈ॥
ਤੈਸੇ ਤੁਮ ਭੀ ਰਹਿਬੋ ਕਰੀਅਹਿ॥
ਨਹਿ ਬਿਰੋਧ ਕਿਸ ਉਰ ਮਹਿ ਧਰੀਅਹਿ॥
ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ**, ਪੰਨਾ 5753.

53 My brothe! the sovereign who hath made their emperor that sent me into the world to do justice, but than has forgotten his mandate and practiset hyposcrisy. Wherefore how can I be on good terms with the who pursvest the Hindus with blind, hatered? Thon recognizent not that the people belong to God and not to the emperor, and yet than seebest to destroy their religion
Maculiffe, Max Arthur, **The Sikh Religion**, P. 165.

54 ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤਤਲੇ, **ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ**, ਪੰਨਾ 479.

55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.

56 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 141.

57 ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼**, ਪੰਨਾ 46.

58 A muslim divine whose real name was Badr-ud-din and who was admine of Guru Gobind Singh, was born on 13 June, 1647 in a prospersons Sayyid family of Sadhawa, present day Ambala district of Haryana. Because of his simplicity and silent native during his early childhood he was given the nickname of Budhu, which stuck to his parmanently. He was married at the age of 18 to a pious lady Nasiran, who was the sister of said Khan later a high ranking offices in the Mughal army.
Harbans Singh (ed) **The Encyclopaedia of Sikhism**, Vol IIIrd, Page 410.

59 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.

60 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.

61 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.

62 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39.

63 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.
64 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40-41.
65 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43.
66 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.
67 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47.
68 ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, **ਇਤਿ ਮਾਰਗ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ**, ਪੰਨਾ 215.
69 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 213.
70 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.
71 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 214.
72 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 215.
73 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220.
74 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221.
75 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222.
76 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223.
77 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 217.
78 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226.
79 Zaffarnamaha Guru Gobind Singh's letter in Persian verse addressed to Emperor Aurangzaib included in the Dasam Granth. The word Zafarnamah is compaind of Arabic Zafar meaning victory and Persian Namah meaning letter. Zafarnamah thus means a letter or epistle of victory. Pressed by a prolonged siege, Guru Gobind Singh had to enacuate Anandur in the Sivaliks in Decembers 1705. He passed through a very strenuous period and travelling across the sandy plains of Punjab reached Dina, a small village in Fridkot area with only three companions or followers. From hare he wrote 1706 his famous letter which he styled Zafarnamah and sent it to Aurangzaib in Ahmadabad in south through Bhai Daya Singh and Bhai Dharam Singh. Harbans Singh (ed) **The Encyelopaedia of Sikhism** (Rp) Page 451.
80 ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕਾਂਗੀ**, ਪੰਨਾ 21.
81 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
82 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
83 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.
84 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
85 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.

86 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.
87 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18.
88 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.
89 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
90 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
91 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
92 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.
93 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
94 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
95 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
96 ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, **ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਣੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 267.
97 ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ, **ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 683.
98 ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, **ਗਿਆਰਾਂ ਮੌਲਿਕ ਇਕਾਂਗੀ**, ਪੰਨਾ 67.
99 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68.
100 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68.
101 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69.
102 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69.
103 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70.
104 ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ, **ਲਾਸ਼ਾਂ ਬੋਲ ਪਈਆਂ**, ਪੰਨਾ 13.
105 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 04.
106 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 05.
107 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 06.
108 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 07.
109 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 09.
110 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
111 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
112 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18.
113 ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ, **ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ 2.** ਪੰਨਾ 36-37.

114 ਪੰਛੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, **ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ**, ਪੰਨਾ 130-131.
115 ਜਵੰਦਾ, ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ, **ਅਣਖ ਪੰਜਾਬ ਦੀ: ਅਨੂਪ ਕੌਰ**, ਪੰਨਾ 24.
116 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
117 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.
118 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.
119 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.

120 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54.
121 ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਛੀ, **ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ: ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆ**, ਪੰਨਾ 23.
122 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
123 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
124 ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, **ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ**, ਪੰਨਾ 73.
125 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
126 ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦੀ, **ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ**, ਪੰਨਾ 64.
127 ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਗੁਰੂ ਕਾਲ)**, ਪੰਨਾ 171.
128 ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦੀ, **ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ**, ਪੰਨਾ 72.
129 ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਗੁਰੂ ਕਾਲ)**, ਪੰਨਾ 174.
130 ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀ, **ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਸ਼ਮਾ**, ਪੰਨਾ 80.
131 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 74.
132 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.
133 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.
134 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81.
135 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80.
136 ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, **ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ**, ਪੰਨਾ 123.
137 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.

ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.)

ਅਜੋਕੀ ਇਸਤਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸੇਧ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ 'ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਦਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਕਦਮ ਉਘਾੜੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗੀ।

-ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਕੌਰ
ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ,
ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਜਲੰਧਰ।

5 ਆਬ Parkashan, Jalandhar
1-2 Desh Bhagat Yadgar Building
G.T. Road, Jalandhar, Punjab, India
Phone : 98140-87063
5aabparkashan@gmail.com
www.5aabparkashan.com

ISBN : 978-93-84306-74-8
₹ 200